

RƏNA MAHMUDOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏTÇİLİK TARİXİ
(XI-XIX ƏSRLƏR)**

BAKİ – 2016

Redaktor:

Filologiya, elmləri doktoru, professor
İsmayıl Məhəmmədli

Rəna Dursunəli qızı Mahmudova Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. Bakı, 2016, 53 s.

Kitabda Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi araşdırılır, XI-XIX əsrlərdə yaranan tarixi lüğətlər, onların yaranma səbəbləri və müəllifləri haqqında geniş məlumat verilir.

Ön söz

Lüğətçilik lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir. Uzun illər leksikologiyanın tərkib hissəsi sayılan lüğətçilik müstəqil bir sahə kimi XX əsrin 30-50-ci illərində formalaşmışdır. Lüğətçilik leksikologiya ilə yanaşı, semasiologiya, qrammatika, üslubiyyat və terminologiya ilə də sıx bağlıdır. Lüğətçiliyin 2 cəhəti var: əməli-tətbiqi və elmi-nəzəri. Hər bir lüğətin yaranması üçün maddi baza (sözlüyün siyahısı, kartoteka və s.) ilə yanaşı onun nəzəri əsasları da hazırlanmalıdır. Lüğətlərin tipindən asılı olaraq (ikidilli, izahlı, orfoqrafik, terminoloji və s.) bu məsələlər ayrılıqda həll edilir; məs., ikidilli lüğətdə sözlük hazırlandıqdan sonra qarşılaşdırılan dillərin qrammatik quruluşlarının lüğətdə verilməsi qaydaları, sözlərin dəqiq qarşılığının tapılması və s. məsələlər tədqiq edilməlidir. Dövrün ictimai-siyasi görünüşləri, elm və mədəniyyətin inkişaf mənzərəsi lüğətçiliyin inkişafına müsbət təsir göstərir.

XVII-XVIII əsrlərin akademik lüğətləri Bekon və Dekartın fəlsəfi görüşlərinin, XIX əsrin lüğətləri isə pozitivizimin təsiri altında olmuşdur. Təbii ki, sovet dövründəki lüğətçilik isə marksizm-leninizm metodologiyasına əsaslanmışdır. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, lüğətçilik dilçilik elmində ən qədim sahələrdəndir. Lüğətçilik mövzusunda müasir dövrümüzdə aparılan hər bir araşdırmanın leksikoqrafik təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və nəzəri lüğətşünaslığın inkişafında önəmli elmi dəyəri danılmazdır. Soltan Məcid Qənizadə, Vəli Xuluflu, Ruhulla Axundov, Heydər Hüseynov, Miryusif Mirbabayev, Əliheydər Orucov, Məmməd Tağıyev, Bəhrüz Abdullayev, İsmayıl Məmmədli və başqa Azərbaycan lüğətçiləri nəslinin gözəl ənənələri bu günümüzdə yaradıcılıqla davam etdirilməkdədir. Hazırda leksikoqraf alimlərimizin qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Belə ki, milli leksikoqrafiya ənənələrini təkmilləşdirmək və bütün tiplərdən olan lüğətlərin keyfiyyətini yüksəltmək, sözlüyünü dövrümüzün ədəbi dilinin səviyyəsinə uyğunlaşdırıb genişləndirmək və s. vəzifələr həllini gözləməkdədir. Habelə orta əsrlərdən üzubəri Azərbaycan lüğətçiliyinin tarixini, onun keçib gəldiyi inkişaf yollarını dərinlən təhlil etməklə, qələmə almaq da təxirə

salınmaz dilçilik işlərindəndir. Müstəqillik illərində dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, lüğətçilikdə də intensiv inkişaf nəzər-diqqəti cəlb edir.

XI-XIX əsrlərdə yaranan lüğətlər həm Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, həm də tarixi qrammatikanın elmi şəkildə işlənməsinə material verir. Bu lüğətlər türk sistemli dillərin qrammatikasını, leksikasını öyrənmək baxımından çox qiymətli mənbədir. Bu baxımdan filologiya elmləri namizədi, dosent Rəna Dursunəli qızı Mahmudovanın hazırladığı «Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi (XI-XIX əsrlər) adlı kitabı lüğətçilik tariximizin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Kitabda müxtəlif dövrlərdə yaranan qədim tərcümə lüğətlərindən bəhs edilir, bütövlükdə tarixi lüğət tipləri haqqında, onların müəllifləri haqqında geniş məlumat verilir. Müəllif xronoloji ardıcılıqla tarixi lüğətlərimizi araşdırmış, onlar haqqında yazılanları ümumiləşdirmiş və maraqlı faktlar göstərmişdir.

Bu kitab Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixinin öyrənilməsi üçün çox faydalıdır.

İsmayıl Məmmədli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏTÇİLİK TARİXİ

(XI-XIX əsrlər)

*Lüğətlərdə bütövlükdə konkret dövrü,
bir tarixi epoxanı görür, zamanın,
əsrin xalq dili ilə tanış oluruq.*

(akademik T.İ.Hacıyev)

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir və Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibi vardır. Çox qədim tarixə malik olan Azərbaycan dili əsrlər boyunca öz milli orijinallığını qoruyub saxlamış, böyük bir inkişaf səviyyəsinə çataraq, zəngin dillər sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyinin ən inkişaf etmiş sahələrindən biri də leksikoqrafıyadır. Leksikoqrafiya lüğət tərtibinin nəzəri və praktik cəhətlərini özündə əks etdirir.

Lüğətçiliyin əsas vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını izləmək, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Lüğət hər bir xalqın mədəniyyətinin göstəricilərindəndir. Müəyyən dövrdə cəmiyyətin bilik səviyyəsini əks etdirən lüğətlər mənəvi mədəniyyətdə mühüm rola malikdir.

Xalqın keçmiş həyat tərzini, adət və ənənələrini öyrənmək, dilin leksikasını araşdırmaq baxımından lüğətlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lüğətlərdə verilmiş hər bir sözün arxasında böyük bir tarix, insan ömrü durur.

Tarixi lüğətlər vasitəsilə sözlərin semantik yükü açılır, türk sözlərinin çoxmənalılığı nümayiş etdirilir. Tarixi lüğətlər həm Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, həm də tarixi qrammatikanın elmi şəkildə işlənməsinə material verir. Ona görə də müxtəlif əsrlərin məhsulu olan lüğətlərin tədqiq edilməsi dilimizin leksikasının daha dərinlən öyrənilməsinə geniş imkan yaradır.

Humbolt, Volter, Didro kimi alimlər lüğətçiliyi çox yüksək qiymətləndirmişlər.

Cəmiyyətin bütün sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan dil xalqın tarixi ilə sıx əlaqədardır. Dilə olan təsir ilk növbədə lüğət tərkibində öz əksini tapır.

Lüğətlərdə dilin müxtəlif sahələri ilə bağlı leksik materiallar yazıya alınır. Lüğətlər xalqın dilindəki türk leksikasının geniş mənzərəsini əks etdirir, hətta ədəbi dilin mövcud zaman üçün arxaıqlaşmış türk sözlərini siyahıya alır. Lüğətlərin köməyi ilə dövrün dili, mədəniyyəti, elmi, hüquqi dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti ilə bağlı bilik əldə edirik.

«Lüğətlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır, lüğət xalqın bütün birliyini lazımi şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır» (D.Didro).

İlk lüğətlər Çində (e.ə. I əsrin sonu) və qədim Yunanıstanda (e.ə. V əsrdə) tərtib olunmuşdur. Rusiyada ilk lüğət nümunələri XIII əsrə aiddir. Türk dillərinin ilk lüğəti isə XI əsrdə yaranmışdır. Bu cəhətdən Azərbaycan lüğətçiliyinin tərtib və inkişaf tarixini izləmək çox maraqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdə o dövrün tələbinə uyğun olaraq, türk dilində əsərlər az yazılırdı və yazılan əsərlər isə bizə gəlib çatmırdı. Bir çox Şərq əlyazmalarının taleyi kimi, o dövrdə yaranan lüğətlər də öz vaxtında aşkar edilməmiş və yaxud adı, müəllifi bilinməmişdir. Bu lüğətlərin dəfələrlə üzü köçürülmüş və hər katib lüğətdə başa düşülməyən sözləri özünə daha yaxın və yeni sözlərlə əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin bir çox sahələrinə aid qiymətli tədqiqatlar aparmış A.M.Qurbanov lüğətlərin əhəmiyyətindən danışaraq yazır: “Lüğətlər xalqın mədəni inkişafı və tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Belə ki, xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü artdıqca onun tələblərini ödəmək üçün müəyyən vasitəyə ehtiyac duyulur” (20, s.3).

Hələ qədim zamanlarda X-XI əsrlərdə Azərbaycan uşaqları mədrəsələrdə ərəb və fars dillərində təhsil alırdılar. Mədrəsələrdə oxuyanlar ərəb və fars

dillərini öyrənmək üçün yaddaş lüğətçə hazırlamışlar. Bu yaddaş lüğətçələr ilk «lüğət nümunələri» olmuşlar.

Bugünkü Azərbaycan lüğətçiliyi birdən-birə meydana gəlməmiş, uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixinin öyrənilməsinin həm elmi, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Hər cür təqib və işgəncələrə baxmayaraq, XI-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və onun sözləri haqqında lüğətlər yaranmışdır. Araşdırmalar apararkən XI-XIX əsrlərdə yaranan lüğətlər haqqında məlumat toplaya bildik. Həmin lüğətlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

Mahmud Kaşğarının «**Divanü lüğat-it-türk**» (XI əsr), Əl Zəmahşarının «**Müqəddimat al-adab**» (XIII əsr), Hissaməddin Həsən Əbdülmömin oğlunun «**Töhfeyi-hissam**» (XIII əsr), Hinduşah Naxçıvanının «**Əs-Sihah əl-əcəmiyyə**» (XIII-XIV əsr), İbn Mühənnanın «**Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan**» (XIII- XIV əsr), Əhməd Vəfiq Paşanın «**Ləhcəyi-Osmanlı**» (XIV əsr), Məhəmməd Səbahinin «**Qamusi-Osmanlı**» (XV əsr), Məhəmməd Naxçıvanının «**Sihah əl-furs**» (XIV əsr), İbn Firiştənin «**Ərəbcə-türkcə mənzum lüğəti**» (XV əsr), Əlişir Nəvainin «**Mühakimətül-Lüğəteyn**» (XV əsr), Məhəmmədağlı bəy Qaraqoyunlunun «**Fərhəngi-türki**» (XVII əsr), Təbrizli Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin «**Bürhane-qate**» (XVIII əsr), Mirzə Əli Mustafə oğlu Bakuinin «**Təcrid-ül-lüğət**» (XIX əsr), Şəmsəddin Sami bəyin «**Qamus-ül-ələm**» və «**Qamusi-Türki**» (XIX əsr), «**Anonim ərəbcə-türkcə mənzum lüğət**» (XIX əsr), Sultan Məcid Qənizadənin «**Lüğəti-rusi və türki**» (XIX əsrin axırları), Qarabəy Qarabəyovun «**Qamusi-rusi**» və «**Türkcədən-ruscaya lüğət**» (XIX əsr), Mirzə Kazım bəyin «**Грамматика турецкого - татарского языка**» (XIX əsr).

Türk dillərinin lüğətçilik tarixi, əsasən, XI əsrdən başlanır. Türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini izah edən ilk lüğət XI əsrin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarının yazmış olduğu «Divanü lüğat-it-türk» əsəridir. Çox

inamla demək lazımdır ki, türk dillərinin lüğətçilik tarixi məhz bu əsərin yazılması ilə götürülür. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri türk xalqlarına misilsiz bir hədiyyədir və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Türk dillərinin leksikasına, onların qrammatik quruluşuna dair verilən məlumatlar, bu dillərin tarixi inkişaf yolunu izləmək, tarixi qrammatikasını tərtib etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin tədqiqi üçün qiymətli mənbədir. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri, ümumiyyətlə, türk dillərinə, eyni zamanda oğuz dillərinə aid əlimizə gəlib çatan ilk və olduqca zəngin bir xəzinədir.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğari 1008-ci ildə Kaşğar şəhərinin yaxınlığındakı Opal kəndində anadan olmuş, uzun müddət Bağdadda yaşamış, yenidən öz vətəninə dönmüş, Opalda mədrəsə açaraq orada dərs demiş və 1105-ci ildə 97 yaşında vəfat etmişdir.

Mahmud Kaşğari türk xalqlarının adət-ənənəsini, tarixini, mədəniyyətini, folklorunu dönə-dönə araşdırmış, qələmə almış, türkün «Divan»-ını yaratmışdır. «Divan»da olan mənzum parçalar türkdilli şeirin qədim dövrünün xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Türkdilli şeirimizin inkişafının müəyyən mərhələlərini araşdırmaq üçün, türk şeirinin qədim bir ənənə üzərində qurulduğunu sübut etmək üçün «Divanü lüğat-it-türk» əsəri əvəzsiz bir mənbədir. «Divanü lüğat-it-türk» əsəri tam ensiklopedik bir əsərdir. Bu əsərdə türk xalqlarının dil xüsusiyyətləri izah edilmiş və türk tayfalarının dillərinə aid təqribən 8 min söz verilmişdir.

Məşhur türkoloq Mahmud Kaşğari 3 cilddən ibarət olan bu kitabı 1074-cü ildə Bağdad xəlifəsi əl Müqtədibillaha təqdim etmişdir.

Dərin bir ensiklopedik biliyə malik olan Mahmud Kaşğari geniş bir ərazidə yerləşən türk tayfalarını oymaq-oymaq gəzib dolaşmış, onların dillərini və ləhcələrini öyrənmiş, tarixdə əbədi yaşayan bir abidə qoyub getmişdir. Mahmud Kaşğari bu lüğətdə ilk dəfə olaraq tarixi-müqayisəli metoddan

istifadə etmiş, türk dillərində ahəng qanununun olmasını aşkara çıxarmışdır. Bu əsər Türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi ensiklopediyasını öyrənməkdə misilsiz və əvəzsiz mənbədir. Lüğət bütün türkoloqların stolüstü kitabı olmuşdur və indi də olmaqdadır.

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» kitabı türkcənin bizə məlum olan ən qədim lüğətidir. Kitab ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün yazılmışdır. Bu lüğət dil materialı, etnoqrafik məlumat, folklor nümunələri cəhətdən əvəzsiz bir mənbədir. «Burada hər bir sözün arxasında böyük bir tarix, ulusların, oymaqların, tayfaların, nəsillərin keçib gəldiyi yol, boy söyləyən, söz söyləyən, qoyun sağan, ov ovlayan, lazım gələndə silaha sarılıb qılınc çalan, ox atan, doğulduğu yerə yurd, başının üstündəki göyə tanrı deyən, düşünən beyni, sevən qəlbi, danışan dodağı və görən gözü olan adamların ömrü durur» (30, s.6).

«Divan»ın əsas məqsədi ərəblərə və islam dünyasının ərəb dilini bilən savadlı adamlarına türk dilini öyrətmək idi. Mahmud Kaşğari türklərin tarixi missiyası, əzəmət və qüdrəti haqqında fikirlərinin təsdiqi üçün Həzrəti Məhəmmədin belə bir kəlamına istinad edir: «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır».

Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri olan bu əsərdə türkün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. «Divan»da olan milli-tarixi onomastik vahidlər xalqın tarixini əks etdirən qiymətli bir mənbədir və onomastik leksikanın tədqiqi üçün zəngin materialdır. Mahmud Kaşğari öz dövründə işlənən bütün sözləri lüğətində yazmışdır. Lüğətdə titullar, ləqəblər, kişi, qadın adları, flora, fauna, silah, parça adları, bir sözlə, hər sahəyə aid adlar vardır. 300 atalar sözü, 40-a yaxın yemək, içki reseptləri verilmişdir.

Tədqiqatçılar M.Kaşğarini türk dillərini müqayisəli-tarixi metodla araşdıran ilk pioner adlandırmışlar. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Mahmud Kaşğari

hər bir sözün mənşəyini aydınlaşdırır və yaxud həmin sözün tarixi inkişafını, onun strukturunu təhlil edir» (4, s.10).

Mahmud Kaşğari «Divan»ında verilən samitlərin əvəzlənməsi, saitlərin əvəzlənməsi, ahəng qanunu, fonetik hadisələr üzrə aparılan müqayisələr dilçilik tarixi üçün çox böyük maraq doğurur.

Mahmud Kaşğarının müqayisəsi sadəcə tutuşdurmaqdan ibarət deyildir, o, hər bir dil vahidini müqayisə edərkən, burada fonetik qanunauyğunluğun olub-olmamasını qeyd etmişdir.

Mahmud Kaşğari yeri gələndə tək-tək tayfa dilləri və Çin sərhədində yaşayanların dillərindəki bu və ya digər faktı da müqayisə etmişdir.

Mahmud Kaşğari sözün fonetik tərkibinin, quruluşunun daha dürüst olduğunu təyin və təsdiq etmək üçün dilin daxili quruluşunu – daxili təbiətini əsas götürmüşdür.

Mahmud Kaşğari hərflərin müxtəlif şəraitlə əlaqədar olaraq dəyişməsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və buna görə də söz başında, söz ortasında, söz sonunda dəyişmənin hər zaman eyni xarakterdə olmadığına işarə etmişdir.

Mahmud Kaşğari sözün və ya hər hansı bir şəkilçinin əslinə uyğun olub-olmadığını dəqiqləşdirmək məqsədi ilə bəzən dilin bu və ya digər qayda-qanununa (səsdüzümü, səsartımı, assimilyasiya, saitlərin yanaşı gələ bilməməsi, ikidən artıq samitin yanaşı işlənməməsi və bunlar kimi bir sıra hallara da) da işarə etmişdir.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, hələ Avropada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmədiyi bir zamanda və avropalılardan çox-çox qabaq Mahmud Kaşğari əsərini bu metodla yazmışdır. Deməli, tarixi-müqayisəli metodun bünövrəsi Mahmud Kaşğari tərəfindən qoyulmuşdur.

«Divanü lüğət-it-türk» əsəri min il əvvəlki türk dünyasının aynasıdır, dünya dilçilik elminin ilk incilərindəndir. «Divan» birbaşa türk dilinə, folklorə, tarixə, coğrafiyaya, etnoqrafiyaya aiddir.

Görkəmli türkoloq, «Divan»ı Azərbaycan dilində bizə çatdıran Ramiz Əskər yazır: «Bu əsər özbək, uyğur, qırğız və bu qrupa daxil olan digər xalqlar üçün ortaq bir əsərdir, universal bir abidədir, bütün türk ləhcələrini əhatə edən son dərəcə zəngin xəzinədir».

Mahmud Kaşğari çox qiymətli olan bu əsərində türk dilinin ərəbcədən üstün olduğunu deyir və saysız-hesabsız örnəklər verir. Türkcənin ərəb dili kimi zəngin bir dil olduğunu hər bir sözün, ifadənin, cümlənin şərhində diqqətə çatdırır. «Divan»da ərəb oxucularına türk xalqlarının dili, canlı dil xüsusiyyətləri, onların adət-ənənələri və s. haqqında məlumat verilir.

Öz xalqını, öz dilini ürəkdən sevən Mahmud Kaşğari türk xalqlarının gözəlliyini, sadəliyini, şirinliyini, ədəbini və yaşlılara hörmətini, qəhrəmanlığını, mərdliyini ayrıca göstərir və yazır: «Türklərə dərini söyləmək üçün, ürəklərinə yol tapmaq üçün onların dilində danışmaqdan gözəl vasitə yoxdur. Hər kim onların dilinə sığınarsa onu özününkü sayıb hər cür təhlükədən qurtarırlar. Buna görədir ki, türk olmayanlar da türk dilinə sığınmaqla hər cür zərər-ziyandan uzaq olurlar» (30, s.184).

Elməddin Əlibəyzadə yazır: «XI əsrdə «Divanü lüğat-it-türk» kimi bir kitabın yazılması həmin dövrdə türk dillərinin hüquq yox, məhz nüfuz dairəsilə əlaqədardır. Görünür, ərəb dünyasında türk dilini öyrənmək zəruri imiş ki, belə bir əsərə ehtiyac duyulmuşdu».

Mahmud Kaşğarının «Divan»ı yazıldıqdan, təxminən, 850 il sonra tapılmışdır. Onun öz əli ilə yazdığı dörd nüsxəsindən heç biri dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Elm aləminə məlum olan yeganə əlyazma nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycandan olan Məhəmməd ibn Əbu - Bəkr tərəfindən XIII əsrdə köçürülmüş nüsxədir. Əsərin orijinal nüsxəsi 1914-cü ildə aşkar edilmişdir. Tanınmış kitab həvəskarı Əli Əmiri Əfəndi adlı bir məmur İstanbulun kitab mağazalarından birində bu kitabın əlyazma nüsxəsinin olduğunu eşidir və orijinal nüsxəni, 638 səhifə olan «Divan»ı 33 qızıl lirəyə satın alır. Sonralar bu

kitabı İstanbuldakı Millət kitabxanasına hədiyyə edir. Beləliklə, bu əsər bir türk ziyalısı tərəfindən yad əllərə düşməkdən xilas olunur.

«Divanü lüğət-it-türk» əsərini tərcümə etmək təşəbbüsü ilk dəfə olaraq Azərbaycanda irəli sürülmüşdür. Lakin məlum səbəblərə görə, o dövrün ziyalılarında böyük bir qorxu hissi var idi. Bu ziyalılar Kaşğarının XI əsr abidəsi olan lüğətinin çap edilməsinə qorxudan razı olmurdular. Bu lüğətdə türk dillərinin sözləri müqayisəli verilirdi. Qorxurdular ki, onlara «pantürkist» damğası vurulsun. Halbuki türk xalqlarının bu qiymətli əsəri bizdən qabaq ölkəmizdə və xaricdə bir neçə dəfə çap edilmişdir.

Dilçi alimlərimiz Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, C.Əfəndiyev əsərin azərbaycanca tərcüməsini hazırlamışlar, rus dilində lüğət göstəriciləri vermişlər, lakin həmin dövrlərdə bu lüğəti çap edə bilməmişlər.

XX əsrin 30-cu illərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi alim Xalid Səid Xocayevə tapşırır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə Xalid Səid Xocayev bolşevik repressiyasına tuş gəlir və əsər yenə çap olunmur. 1935-1937-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır.

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin ilk tərcüməçisi Karl Brokelmandır. O, bu əsəri alman dilinə tərcümə etmişdir. Əsər 1928-ci ildə nəşr olunmuşdur. Lüğət alman dilindən başqa, macar, rus, fransız, ingilis dillərinə tərcümə olunmuşdur.

«Divanü lüğət-it-türk» əsəri türklər tərəfindən ilk dəfə Kilisli müəllim Əhməd Rüşət Bilgə tərəfindən 1915-1917-ci illərdə İstanbulda çap olunmuşdur. Daha sonralar Konyalı Arif bəy bu əsəri nəşr etdirmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onların hər ikisinin tərcümə dili çox ağır və qarışıqdır. Bir çox kəlmələr və sözlər heç tərcümə olunmamışdır.

1934-1943-cü illərdə Besim Atalay tərəfindən əsər təkrarən türk dilinə tərcümə edilmiş və Ankarada «Türk dili cəmiyyəti» tərəfindən çap

olunmuşdur. Beşim Atalay özündən əvvəlki tərcümələri bəyənmemiş və əsəri tam yeni şəkildə tərcümə etmişdir. O, bu əsər haqqında demişdir: «Divanü lüğat-it-türk» bir xəzinədir, onun üzərində 3-5 kişinin çalışması yetərli deyildir. «Divan»ın üzərində yüzlərcə kişi çalışacaq və hər çalışan kişi yeni bir gövhər tapacaqdır» (2,5). Onu demək lazımdır ki, dünyada Besim Atalayın tərcüməsi ən mükəmməl tərcümə hesab edilir. Əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Beşim Atalayın tərcüməsi əsas baza və etalon rolunu oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müddət ərzində «Divanü lüğat-it-türk» Türkiyə türkcəsinə, özbək, uygur, qazax türkcələrinə, bundan əlavə, alman, ingilis, Çin və fars dillərinə tərcümə olunmuşdur.

«Divan», ümumiyyətlə, 21 dəfə müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, bunlardan ikisi yarımçıq qalmış, ikisi yandırılmış, üçü çapa layiq görülməmiş, biri siyasi səbəblər üzündən nəşr olunmamış, 11 tərcümə işıq üzü görmüşdür (28, s.9).

«Divan»ın 1960-1967-ci illərdə nəşr olunmuş özbək dilinə tərcüməsi də uğurlu tərcümə sayılır.

Mahmud Kaşğarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ciddi dönüş «Divan»ın 900 illik yubileyi ərəfəsində olmuşdur.

1971-ci ilin oktyabrında «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin 900 illiyini və Mahmud Kaşğarının xatirəsini yad etmək üçün Özbəkistanın Fərqanə şəhərində xüsusi bir türkoloji məclis çağırılmış və orada çox böyük məruzələr söylənilmişdir. Yubiley münasibətilə yazılan məqalələr arasında Ə.Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin, V.Aslanovun, T.Hacıyevin, F.Zeynalovun, C.Cəfərovun, E.Əzizovun və başqalarının adlarını çəkmək olar.

«Divanü lüğat-it-türk» əsəri 2004-cü ildə Hüseyn Düzgünün tərcüməsi ilə fars dilində nəfis şəkildə nəşr olunmuşdur.

Ötən 80 ildə Azərbaycan filologiyası bu əsərin tərcüməsini diqqət mərkəzində saxlasa da, onu dilimizə tərcümə etmək heç kimə nəsib olmamışdı. Çünki bu işdə istək, bilik və bacarıq az idi! Bunun üçün böyük bir fədakarlıq,

çox böyük fiziki və intellektual zəhmət tələb olunurdu. Nəhayət ki, türk varlığının incisi olan, ən dəyərli mənbə sayılan bu ölməz abidə türk dünyasının və dilinin mahir bilicisi, tanınmış türkoloq Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Ramiz Əskər «Divan»ın dördcildlik nəfis nəşrini hazırlamaqla bütöv bir institutun görə biləcəyi bir işi öz üzərinə götürdü və bu missiyanı şərəflə yerinə yetirdi. Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri üzrə doktorluq dissertasiyası yazmış, “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri” adlı monoqrafiyası ilə Azərbaycan kaşğarişünaslığını daha da zənginləşdirmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, nəhayət ki, Kaşğari «Divan»ı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu tərəfindən 2006-cı ildə dilimizə tərcümə olundu.

Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarını dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türk soyseverliyinin və türkçülüyn bayraqdarı, türkologiyanın banisi kimi xarakterizə edir.

O, 2008-ci ildə Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə töhfə olaraq «Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici» adlı kitab tərtib etmişdir. Belə bir kitabın tərtib edilməsi türkologiya elmi, türk dili və mədəniyyəti üçün böyük bir xidmətdir. Bu əsər bundan sonra Azərbaycanda və qardaş türk dövlətlərində, habelə başqa ölkələrdə aparılacaq elmi-tədqiqat işləri üçün mühüm mənbə olacaqdır.

Ramiz Əskər bu əsərin tərcüməsinə 1996-cı ildən başlamışdır. Əsər Azərbaycan dilində ilk tərcümədir, çox nəfis şəkildə çap olunmuşdur, 4 cilddən və 2080 səhifədən ibarətdir.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedist alimi Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Bu əsər yalnız türk dünyasının, türkologiya elminin, türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitib-

tükənməyən bir qaynaqdır. Professor T.Hacıyev əsərin əhəmiyyəti haqqında yazır: «Türk dünyasının bu möhtəşəm abidəsinin, gec də olsa, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri, filologiyamızın elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi, tədqiqatçılara, filoloqlara, geniş ziyalı və oxucu kütləsinə çatdırılması ölkəmizin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisədir. Bu nadir lüğət-ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. «Divanü lüğət-it-türk» bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa daha geniş və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir» (8, s.7)

Kamil Vəliyev yazır: «Divanü lüğət-it-türk» türkdilli ədəbiyyatın «genetik proqramıdır» (30, s. 188).

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində bir xəritə verilmişdir. Mahmud Kaşğari həmin xəritədə XI yüzilin coğrafiyasını əks etdirmişdir. Bu xəritədə bir çox ərazilərlə yanaşı, Azərbaycanın da ərazisi, qonşuluqda yaşadıkları xalqlar göstərilmişdir («Divanü lüğət-it-türk. çevirəni: Besim Atalay, I cild., Ankara, 1992). Bu fakt sübut edir ki, «Azərbaycan» sözü XX əsrin 30-cu illərində meydana çıxmamış, əksinə, qədim tarixi köklərə söykənmişdir. Biz elmi irsimizə və qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

2008-ci ildə 1000 illik yubileyi YUNESKO xətti ilə bütün dünyada geniş qeyd edilən Mahmud Kaşğari bizim ilk türkoloqumuz, ilk dilçimiz, ilk mədəniyyətşünasımız, ilk tarixçimiz, ilk folklorçumuz və ilk coğrafiyaşünasımızdır. «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türk dillərinin orta əsrlərini bütün tamlığı və rəngarəngliyi ilə qoruyub saxlayan və tarix üçün əbədləşdirən bir əsərdir.

Elmi, sənəti, milli mədəniyyətin qatlarını dərindən bilən Mahmud Kaşğari yalnız öz xalqının hərbi qüdrətini, döyüş şücaətini deyil, onun mənəvi sərvətini, zəngin dilini açaraq türk olmayan millətlərə, xüsusən ərəb-islam

dünyasına türk xalqlarını olduğu kimi tanıtmək məqsədini güdürək yazır: «Türklərin ən elmlı danışanlarından, ən elmlı anladanlarından, ən doğru anlayanlarından, kök-nəsilcə ən irəlində gedənlərindən biri kimi özüm türklərin bütün çöllərini, ellərini boydan-boya dolaşdım. Türklərin, türkmənlərin, oğuzların, cığılların, yağmaların, qırğızların dillərini, şeir sənətini öyrənib faydalandım...Bu kitabımı əlvan bir üslubda yazdım. Adımı dünyanın sonuna qədər yad etdirmək və sonsuz hörmət qazanmaq üçün Allahdan kömək istəyib yazdığım bu kitaba «Divanü lüğət-it-türk» adını qoydum» (30, s.183).

Mahmud Kaşğarının böyük ümumtürk lüğəti hesab olunan «Divan»ında Azərbaycan dili öz zənginliyi ilə ortaya çıxır, öz əzəmətini göstərir, öz varlığını təsdiq edir. «Divan»da Azərbaycan dili, onun tarixi qrammatikası haqqında çoxlu materiallar vardır.

Elməddin Əlibəyzadə yazır: «Divan»da «səsdən, şəkilçidən tutmuş sözə, istilaha qədər, birləşmədən, ifadədən tutmuş cümləyə qədər, nəzm nüsxələrinə qədər, atalar sözlərindən, məsəllərdən tutmuş bayatılara, ağılara qədər olduqca zəngin dil materialı vardır və bu əsəri türkdilli xalqların ərəb dilində yazılmış ilk müqayisəli qrammatikası hesab etmək olar».

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində hər sözün qarşısında onun mənası verilmiş və müxtəlif mətnlərdə həmin sözün mənə incəlikləri aşkarlanmışdır. «Divanü lüğət-it-türk» əsərindən bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

karabaş – kölələrə verilən bir addır. Erkəyə və dişiyə deyilir; «siyah baş» anlamındadır.

kara ot – Hindistandan gələn bir bitkidir. Bildirçin otu.

yedi – O, aş yedi.

Başqası da belədir: «Beş kişini yedi». «Beş adamın malını yedi və tələf etdi» deməkdir. Yer-yemək.

Mahmud Kaşğari «Divan»ı adicə lüğət deyil. Burada ağı və dastan parçaları, bayatılar, oğuz tayfaları və onların damğaları haqqında maraqlı

məlumatlar vardır. Əsərdə hər tayfanın damğası verilir ki, həmin simvollar piktoqrafik işarə kimi çox maraqlıdır. Tətbiqi sənət örnəklərimizdə (xalça, tikmə, qapıüstü naxışlar) bu işarələrin bir qisminə indi də rast gəlinir.

Əsərdə sayı üç yüzə çatan atalar sözləri, mətnlər, kökü eramızdan əvvəllərə gedib çıxan el ədəbiyyatı örnəkləri vardır.

Mahmud Kaşğari XI yüzilliyin oğludur. O, zamanı xeyli qabaqlayaraq, müqayisəli şəkildə türk dillərini arayıb-araşdırmış, zəngin el ədəbiyyatı nümunələri toplayıb üzə çıxarmışdır. Bu baxımdan «Divan»da verilən atalar sözlərinə diqqət edək: «Ot tise ağız keymes (Od deməklə ağız yanmaz), «Kanı kan ilə yumas» (Qanı qan ilə yumazlar), «Kot kılığ kınqa sıqmas» (Qoşa qılınca qına sığmaz), «Tar tarka kavuşmas, kişi kişike kovuşur» (Dağ dağa qovuşmaz, adam-adama qovuşar) və s.

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türkün öz dilini, tarixini, folklorunu, ədəbiyyatını, mənəviyyatını, coğrafiyasını öyrənmək üçün əvəzsiz bir mənbədir.

A.N.Kononov «Divan»ın əhəmiyyəti haqqında belə yazır: «Mahmud Kaşğarının lüğəti sözün tam mənasında bir sıra türk dillərinin fonetikasi, qrammatikası və leksikası üzərində çox maraqlı və çox incə müşahidələrin qızıl xəzinəsidir, xaqaniyyə (qaraxani) türkləri, türkmənlər, oğuzlar, yıqmalar, qırğızlar haqqında misilsiz linqvistik, etnoqrafik, folklor, coğrafi, tarixi məlumatları bizə çatdıran yeganə əsərdir» (Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-тюрк»).

Daha sonralar XIII əsrdə Əl Zəmahşarinin tərtib etdiyi «Müqəddimat al-adab» lüğəti meydana gəlir. Lüğət ərəb dilinə aid olsa da, sözlərin fars, türk və monqol dillərinə tərcüməsi verilmişdir. Əsər 5 hissədən ibarətdir: ad, feil, ədat, adların hallanması, feillərin dəyişməsi. Əsər 1492-ci ildə Buxarada Dərviş Məhəmməd tərəfindən nəşr edilmişdir.

XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın qələm sahibləri Azərbaycanda türk ədəbi dilini yenidən canlandırmağa maraq göstərmişlər. Çox təəssüf ki, XIII

əsrin əvvəllərində yazılmış olan türk yazı dili nümunələri itib batmış, zamanəmizə qədər gəlib çatmamışdır.

XIII əsrdə Hissaməddin Həsən Əbdülmömin oğlu «Töhfeyi-hissam» adlı farsca-türkcə və türkcə-farsca lüğət yazmışdır. Bu lüğət mənzum lüğət adlanır. Burada ayrı-ayrı sözləri tapmaq çox çətindir və haqqında məlumat çox azdır. Hissaməddinin «Töhfeyi-hissam» adlı kitabı ən qədim Azərbaycan lüğətlərindən biridir. «Töhfeyi-hissam» lüğətini yazmaqda məqsədi türk dilində müəyyən dövlət sənədi yazan saray katiblərinə istiqamət vermək, onları türk və fars dillərində az işlənən sözlər və söz birləşmələri ilə tanış etməkdir.

Bu lüğətlər qədim lüğətlər hesab olunur və türk sistemli dillərin tarixini, qrammatikasını, leksikasını öyrənmək baxımından çox qiymətli və zəngin mənbədirlər.

Ən qədim lüğətlərdən biri «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti hesab olunur. Lüğət XIII əsr abidəsidir. Bu lüğətin adı haqqında ilk məlumata Nemətullah ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Ruminin «Lüğəti- Nemətullah» əsərində təsadüf olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrə aid yazılı qaynaqlarımız yox dərəcəsidir və əsər üzərində aparılan tədqiqatlar ilk orta əsr Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir və bizə zəngin material verir. Bundan başqa, XIII əsr dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini, səs sistemini, fonetik hadisələrini öyrənmək baxımından da çox əhəmiyyətli bir lüğətdir.

Bu lüğətin müəllifi, quruluşu, adı haqqında mənbələrdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Lüğətin adı müxtəlif mənbələrdə «Sihahi-əcəmiyyə», «Sihahi-əcəm», «Əs-Sihah al əcəmiyyə» və s. getmişdir. Çox güman ki, əsərin adındakı bu müxtəliflik lüğət haqqında məlumat verən kataloq müəlliflərinin və tədqiqatçılarının lüğətin özünə deyil, lüğətdən bəhs edən mənbələrə əsaslanmalarından irəli gəlmişdir. Lüğətin tədqiqatçıları Q.Beqdeli, Ə.Dehxuda, İ.Y.Kraçkovski, H.Ete, F.Karatay, Muhit Təbatəbai, Abbas İqbal,

H.Zərinəzadə lüğətin müəllifi, quruluşu, hansı dövrə aid olması haqqında çox müxtəlif fərziyyələr irəli sürmüşlər.

Ümumiyyətlə, lüğət haqqında bir-birinə zidd olan fikirlər çox söylənilmişdir. Belə bir vəziyyət onun adının, müəllifinin, yazıldığı dövrün müəyyənləşdirilməsi işini çətinləşdirmişdir.

Lüğətin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş, nüsxələri dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır. Leninqrad, Bodlean, Kembric, Qahirə, Bratislav, Dehxoda, Məşhəd Qüdsi Rəzəvi, Qərbi Berlin nüsxələri mövcuddur. Lüğətin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarının müəllif müqəddiməsində adı aydın şəkildə qeyd olunur: «Kitab Gövhərinin «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə»sinin üslubunda olduğu üçün onu «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlandırdım»! (23, s.8).

Alimlər «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Təqiəddin Məhəmməd ibn Pir Əli Birgəvi və Şeyx Yəhya Ameri tərəfindən yazılması kimi biri digərinə zidd fikirlər irəli yürütmüşlər.

İranşünaslıqda «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti uzun müddət Məhəmməd ibn Hinduşahın izahlı lüğəti kimi qəbul olunmuşdu. Lakin «Sihah əl-furs»un nəşrindən sonra məlum oldu ki, «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» və «Sihah əl-furs» bir-birinə bənzəməyən müxtəlif tipli lüğətlərdir. Beləliklə, ata ilə oğulun və lüğətlərin adları arasındakı oxşarlıq alimləri çaşdırmış, «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin Məhəmməd ibn Hinduşaha, «Sihah əl-furs»un Fəxrəddin Hinduşaha aid edilməsi kimi yanlış nəticələrə gətirib çıxartmışdır.

Nəhayət, bütün faktlar sübut etdi ki, «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin müəllifi Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanidir. Deməli, ata-Fəxrəddin Hinduşah «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlı farsca-türkcə, oğul Məhəmməd ibn Hinduşah isə «Sihah əl-furs» adlı farsca izahlı lüğət yazmışlar.

Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani mənşəcə Azərbaycan türklərindəndir. O, öz dövrünün görkəmli tarixçisi, mütərcimi, şairi, dilçisi, alimi və dövlət xadimi

olmuşdur. Hinduşah Naxçıvani XIII əsrin sonlarında Gilan şəhərində sayılıb-seçilən ailələrin birində doğulmuşdur. Bu ailə Azərbaycana bir sıra görkəmli şəxslər vermişdir.

Hinduşah Naxçıvani təhsilini Bağdadda məşhur «Müstansiriyyə» mədrəsəsində almışdır. O, burada ilahiyyatı, riyaziyyatı, təbabəti, astronomiyanı, fəlsəfəni öyrənmiş, fars və ərəb dillərinə dərinləndən bələd olmuşdur. Hinduşah Naxçıvani Azərbaycan və bir sıra qonşu ölkələrin ictimai-siyasi həyatından bəhs edən «Təcarüb əs-sələf» («Sələflərin təcrübəsi») əsərinin, 1307-1308-ci ildə qələmə aldığı «Məzarid ül-ərəb» antologiyasının, fars dilində bir sıra məşhur şeirlərin müəllifidir.

Soy kökü Naxçıvandan olan bu alim haqqında əlimizdə məlumat çox azdır. Abbas İqbal yazır: «Təcarüb əs-sələf»i mütaliə edərkən aydın olur ki, o, çox məlumatlı, dünyagörmüş alim, gözəl səliqəyə malik katib, zövqlə yazılmış şeirlərin müəllifi, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən gözəl mütərcim olmuşdur».

Hinduşah Naxçıvani dövrünün görkəmli alimi kimi tanınmış, bir çox elmlərə – astronomiyaya, riyaziyyata və fəlsəfəyə, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə maraq göstərmişdir. Onun həm fars dilində, həm də ərəb dilində şeirləri vardır. Çox təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, onlar bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Onun farsca şeirlərindən, təxminən, 50 beyt yalnız oğlu Şəmsəddin Məhəmmədin «Sihah əl- furs» lüğətində qorunub saxlanmışdır.

Dehxodanın sözləri ilə desək, «Naxçıvan şairin vətənidir və onun qüssə-kədərinin səbəbi Naxçıvandan uzaqda olmasıdır».

Hinduşah Naxçıvani «Təcarib əs-sələf» əsərində özünün Naxçıvandan uzaqda yaşamasını ən böyük kədər hesab edir: «Ya Rəbb! Ey məkan və zamanı yaradan, Peyğəmbəri göndərən, Quranı göydən endirən Allah! Mən dərvişə güc bəxş et, mən ürəyi yaralıya şəfa göndər. Bir də arzum var ki, məni Naxçıvan torpağına çatdırasan» (23, s.11).

Son zamanlar Hinduşah Naxçıvanının əsərlərinin nəşrinə diqqət artmışdır. Abbas İqbal onun «Təcarüb əs-sələf» əsərini 1966-cı ildə Tehrandə çap etdirmişdir. 1995-ci ildə H.Zərinəzadə «Bakı» qəzetində lüğətin Bratislava nüsxəsi haqqında məlumat vermişdir. Q.Beqdeli isə lüğəti 1983-cü ildə İranda çap etdirmişdir. C.Sadıqova və T.Ələsgərova lüğətin elmi-tənqidi mətnini hazırlamışlar və onu 1993-cü ildə çap etdirmişlər. E.Piriyeu «Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər» adlı kitabında bu lüğət haqqında məlumat vermişdir.

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında (Leninqrad, Qahirə, Bodlean, Topqapı sarayı, Bratislava və s.) əlyazmaları saxlanılır. Bu əlyazma nüsxələri içərisində ən qədim nüsxə Leninqrad nüsxəsidir.

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti orta əsrlərdə yalnız Şərqi deyil, Avropa alimlərinin də müraciət etdiyi lüğətlərdən biri olmuşdur. Məsələn, Oksford Universitetinin professoru T.Hayd latın dilində yazdığı əsərdə qədim farslara məxsus dini terminlərdən danışarkən, həmin lüğətdən «Nəguşa»-«Çöbran məzhəbində bir məzhəbdir»- sözünü misal gətirmişdir. Bu, lüğətin sözlüyünün farsca-türkcə olduğunu bir daha təsdiq edən tutarlı bir faktdır. Lüğətin quruluşuna nəzər salaq.

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» farsca-türkcə ikidilli lüğətdir. Bu lüğətdə 10 minə yaxın türk –Azərbaycan sözü var. Əsər müqəddimə (ərəb dilində), lüğət (farsca-türkcə), fars dilinin qrammatikası (ərəb dilində) ibarətdir. Farsca sözlər iki hissəyə ayrılmışdır: adlar-məsdərlər. Lüğət 393 fəsildən ibarətdir. Burada türk sözləri müxtəlif izahlarla verilmişdir. Müəllif əsərdə sözlərin asan qavranılması və tələffüzdəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün lüğətin tərtibində fonetik, leksik, qrammatik üsullara müraciət etmişdir. Lüğətdən nümunələrə nəzər salaq:

rəvad — yaşıl yer

zərd — sarı

qənd — şəkər
 maresfənd — ayın iyirmi doqquzuncu günü
 nəmək sud — itburnu
 nərd — budağ, məşhur oyun
 əbr — bulut
 bəxtiyar — dövlətli
 candar — canlı və cəllad
 təşvir — utanmaq
 zənbur — arı
 zəhar — qaşiq
 sərvər — ulu

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» əsərində orta əsr dilimizə aid müxtəlif mənə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Lüğətdə işlədilmiş türk söz və ifadələri, cümlələr XIII əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə öyrənməyə imkan verir.

Müəllif lüğətdə farsca sözləri seçib verməyə çalışsa da, başqa dillərə, xüsusilə türk dilinə aid alınmaları əsərin farsca sözlüyünə daxil etmişdir:

Məsələn, türkcə: umac-yemək növü, boğaz-çevi, qulunc-xəstəlik adı; qazğan- qazan və s.

Lüğətin sözlüyündə nitq hissələri, bəzi qrammatik kateqoriyalar – kəmiyyət, təsirlilik, inkarlıq və s. öz əksini tapmışdır. Bu lüğət elmə məlum olan ilk farsca-türkcə lüğətdir. Fars dilinin ən qədim lüğətidir. Lüğətdə frazeoloji birləşmələr və ayrı-ayrı ifadələr də verilmişdir.

Hinduşah Naxçıvani özü yazır ki, o, lüğətin tərtibi prinsipini X əsrin ərəb leksikoqrafı İsmayıl əl-Çövhəridən götürmüşdür. Uzun müddət bu lüğət həm alimlər, həm də ərəb və fars dilini öyrənənlər tərəfindən rəğbətlə istifadə olunmuş, geniş yayılmışdır. Lüğətdə 5 000 min söz və fars dilinin ərəbcə qələmə alınmış qrammatikası verilib. Lüğət özü türk dilində verilmişdir.

Müəllif girişdə qeyd edir ki, kitab fars olmayanların (Azərbaycan türklərinin) bu dili öyrənməsi üçün nəzərdə tutulub (23, s.15).

Lüğətin türkcə sözlüyü dilimizin XIII-XIV əsrlərdə bir sıra əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olduğunu bir daha göstərir. Məsələn, şifahi danışiq dili nümunələrinə istinad edilməsi, cümlələrin dilimizin öz sözləri əsasında qurulması h, f, j fonemlərinin dilimizə məxsus sözlərdə əks olunmaması, ümumişlək mənşəli sözlərin verilməsi, eyni mənəli sözlərin yanaşı işlənməsi (sinonimlər cərgəsi) və s.

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətində həm türk və həm də fars dilinin leksikası geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu əsər Azərbaycan leksikoqrafiyasının əvəzsiz abidəsidir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsi və fars dilinin lüğət tərkibini öyrənmək üçün nadir mənbədir.

Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanının 1279-cu ildə yazmış olduğu bu lüğət yalnız Azərbaycan ədəbi dilini və tarixi qrammatikasını deyil, eləcə də bütün başqa türk dili və ləhcələrinin inkişafı tarixini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin Leninqrad, Bratislava, Qərbi Berlin nüsxələri, eyni zamanda dünyanın başqa ölkələrində – İran, Türkiyə, Hindistan, Misir, İngiltərə, İsveçrə və s. ölkələrində yayılmış əlyazma nüsxələri sübut edir ki, bu lüğət farsca-türkcə ikidilli lüğətdir.

Hinduşah Naxçıvanının «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti türk və fars dili leksikasının geniş şəkildə öyrənilməsi baxımından hər iki xalqın leksikoqrafiyası tarixində ilk təşəbbüs kimi qeyd olunmalıdır. Lüğətdə türkcə verilmiş sözlər və ifadələr XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan xalq dili haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Hinduşah Naxçıvani ərəb və fars dillərini cəlb etməklə Azərbaycan türkcəsinin izahlı lüğəti sahəsində maraqlı lüğət müəllifi kimi tanınmışdır.

Hinduşah Naxçıvani fars dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq fars dilinin morfoloji qanunlarını (əsas etibarilə feil sistemini) oçerk şəklində nizama salan

və qələmə alan ilk azərbaycanlı dilçidir. Bu əsər bütün Şərq dünyasında lüğətçilik elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. XV-XVI əsrlərdə yaranan farsca-türkcə lüğətlərin əksəriyyəti bu əsərdən faydalanmışdır.

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yaranan lüğətlərin ən kamili, ən qiymətli İbn Mühənnanın **«Kitabi-məcmueyi-tərcümanı-türki-farsi-mon-ğoli»** lüğətidir. Bu əsəri qısaca olaraq çox vaxt müəllifin adı ilə «İbn Mühənnə lüğəti» də adlandırırlar. Bu lüğətin dilimizin tarixi leksikologiyasını öyrənmək baxımından çox böyük əhəmiyyəti vardır.

«İbn Mühənnə lüğəti» XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərinə aiddir. Hər bir əsər yarandığı dövrü əks etdirir. Biz bu əsərdə həmin dövrün türk dilini, türk dilinin lüğət zənginliyini və qrammatikasının mükəmməlliyinin şahidi oluruq, eyni zamanda dövrün mədəniyyəti, elmi, hüquqi dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti haqqında bilik əldə edirik. Bu lüğətin çox qərribə taleyi olmuşdur.

Lüğət ilk dəfə 1875-ci ildə V.R.Rozen tərəfindən tapılmış və bu əsər haqqında ilk məlumat verilmişdir.

Baron Rozen Oksford şəhərinin Bodlean kitabxanasında işləyərkən bu əsər onun diqqətini cəlb etmiş, əsərin türkcə hissəsini tamam köçürmüş və orada olan 2 nüsxə ilə tutuşdurmuşdur. V.R.Rozen 1830-cu ildə köçürdüyü hissə əsasında **«Türk və monqol dillərinin ərəb dilində yazılan qədim qrammatikaları»** adı altında abidə haqqında ilk məlumatı vermişdir. Məlum olmuşdur ki, Oksfordda bu əsərin 3 nüsxəsi vardır. 3 Oksford əlyazmasından əlavə, daha 3 nüsxə mövcuddur ki, bunlardan biri Berlin, digəri Paris, üçüncüsü isə İstanbul nüsxələridir. Daha sonralar istedadlı rus türkoloqu Platon Melioranski abidə haqqında geniş məlumat verir. Platon Melioranski qeyd edir ki, V.R.Rozen bu əsərin işlənməsi və nəşrini mənə həvalə etdi. 1900-cü ildə P.Melioranski bu əsəri **«Ərəb filoloqu türk dili haqqında»** adı altında çap etdirir. Burada lüğət, onun dili, quruluşu haqqında çox qiymətli fikirlər söyləyir. P.Melioranski yalnız 5 nüsxə haqqında məlumat verir. Qeyd etmək

lazımdır ki, P.Melioranski 5 nüsxənin heç birində abidənin və müəllifin adını göstərmir. O, bu lüğəti şərti olaraq **«Ketabe-tərcomane-torki, farsı, moğoli»** adlandırır. Lüğət 3 dili əhatə edir, 3 hissədən ibarətdir və ərəb dilində yazılmışdır (34, s.12).

Üç hissə olan bu lüğətin birinci hissəsində fars, ikincisində türk, üçüncüsündə isə monqol dili haqqında danışılır. P.Melioranski 5 nüsxəni müqayisə edərək, belə qənaətə gəlir ki, onlardan ən qədimi və mükəmməli Oksforddakı nüsxədir. P.Melioranski daha çox bu nüsxəyə əsaslanaraq **«İbn Mühənnə lüğəti»nin** yazıldığı yer və tarixə dair qiymətli fikirlər söyləyir. “Onun fikrincə, əsər İranın şimal-qərbində, Hülakülər dövründə, XIII əsrin ortalarında yazılmışdır. İranın şimal-qərb hissəsində (indiki Azərbaycan ərazisində) bu dillərlə tanışlıq üçün əlverişli şərait ola bilərdi. Həm də bu dövrdə (Hülakülər dövründə) məhz bu ərazidə əhalinin əsas hissəsi farsca, ordunun müəyyən hissəsi türkcə, Elxanilər özləri, onları əhatə edənlər və ordunun mənşəcə monqol olan hissəsi monqolca danışdı. Lüğətin bu üç dili əhatə etməsi də bununla bağlı idi. Məhz Hülakülərin zamanında Azərbaycanda fars, türk və monqol dilləri əməli şəkildə işlənilirdi. Burada farslar farsca, həm də türkcə və türklər türkcə, həm də farsca danışdılar. Lüğət müəllifinin dediyinə görə, onun yaşadığı ölkə bir monqol nəslinin hakimiyyəti altındadır. Bütün bunlar göstərir ki, burada, daha dəqiq desək, Azərbaycan ərazisində yazıla bilərdi (daha dəqiq desək, Güney Azərbaycanında). P.Melioranski tarixi əsasla deyir ki, bu əsər nə Misirdə, nə kiçik Asiyada, nə Avropa Türkiyəsində, nə də orta əsrlər İspaniyasında yarana bilərdi, çünki o ölkələrdə monqol sülalələri olmayıb. P.Melioranski bu məsələni digər mühüm faktlarla əlaqələndirir. İbn Mühənnanın sözlərindən məlum olur ki, o, monqol istilasından sonra altıda olan bir ölkədə yaşamışdır. Beləliklə, əsər nə kiçik Asiya, nə Misir, nə də digər ərazilərdə yazıla bilməzdi, çünki bu yerlərdə heç vaxt monqol istilasından olmayıb. Sonrakı araşdırmalar P.Melioranskiyə bu fikirlərini təsdiq edir” (9, s.6).

XIX əsrin əvvəllərində abidənin 6-cı nüsxəsi İstanbulun «Muzey Humayun» kitabxanasında aşkar edilir. İstanbul nüsxəsini həmin muzeyin direktoru Ədhəm Xəlil bəy tapmış və ilk dəfə olaraq 1909-cu ilin may ayında İstanbulda çıxan «Türk dərnəyi» jurnalında nəşr etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəşr P.Melioranskinin nəşrinə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malik idi. Əhatə etdiyi sözlərin sayı çox idi, abidənin və müəllifin dəqiq adı göstərilmişdi. Bu nüsxədə həm müəllifin, həm də kitabın adı var idi: **Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan («İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi»)**. Ancaq bu çap heç kimin diqqətini cəlb etmir. Ədhəm Xəlil bəyin bu qeydi unudulur.

1921-ci ildə Kilisli müəllim Əhməd Rüfət Bilgə əsəri kitab halında nəşr edir və bununla əsər türkoloji ictimaiyyətin diqqətini çəkməyə başlayır. Beləliklə, əsərin əsil adı və müəllifi hamıya məlum olur. Kilisli Rüfət Bilgə mənbəyə əsaslanaraq aşkar edir ki, İbn Mühənnə Kirmanda vəfat etmişdir. Bu, Güney Azərbaycandır.

Bir fakt da maraq doğurur: «İbn Mühənnə lüğəti»nin ilk sözü «Abadlı»dan danışarkən P.Melioranski sözü Mərv yaxınlığında bir kəndin adı sayır və bu toponimi lüğətçimizin doğulduğu yeri güman edir. Əgər bu gümanda həqiqət varsa, onda Mərvlə Kirmanın yaxın coğrafiyada yerləşməsi təsadüf deyil (9, s.8).

Cəmaləddin adı türk ad sistemində çox işlənən antroponimlərdəndir. Bu ad oğuzlarda, xüsusən də Azərbaycan türklərində daha çox işləkdir. Soyadının «İbn»lə işlənməsi də türklər üçün bir tarixi ənənədir: İbn Sina, Məhəmməd Füzuli İbn Süleyman və s. Hətta «Seyid» sözündəki şüəlik mənsubiyyəti bu adı Güney Azərbaycanla bağlayır.

«Lüğət»in yaranmasının tarixi şəraiti, mədəni-məntiqi gerçəkliyi də Seyid Cəmaləddinin türk və məhz Azərbaycan türkü olmasını təsdiqləyir.

«İbn Mühənnə lüğəti» yarandığı dövrü əks etdirir, biz bu əsərdə XIII-XIV əsrləri görürük – o dövrün türk dilini, türk dilinin lüğət zənginliyini və

qrammatik mükəmməlliyini görürük. Terminoloji leksikanın təmsilçiliyi ilə dövrün mədəniyyəti, elmi, hüquqi-dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti haqqında bilik alırıq.

Lüğət tədris məqsədi ilə yazılmışdır. Onun yazılmasına ehtiyac olmuşdur. Əsəri zaman özü, XIII-XIV əsrlər Azərbaycanın mədəni və siyasi mühiti sifariş etmişdir.

«İbn Mühənnə lüğəti» türk mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir.

Lüğətdə təsərrüfatda, məişətdə, dövlətçilikdə, diplomatiyada, elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunan sözlər əks olunur.

İbn Mühənnə əsəri Allahın adı ilə başlayır: «Həm dünyanı bilməyə can atan alim kimi, həm də dünyanı dolaşan tacir kimi savada və biliyə cəhd edərək müxtəlif məlumatlar toplarkən insanlarla ünsiyyətdə olduğum zaman bu təəssüf doğuran hadisə ilə rastlaşmışam ki, adamlar dilin öyrənilməsini özləri üçün əbəs sayıblar....Beləliklə, ona ehtiyacı olanlar üçün, onların istəklərini təmin etmək üçün adları çəkilən dillər haqqında bu kitabı yazmaq qərarına gəldim. Bu kitab qarmaqarışıqlıqdan uzaqdır. Üç hissədən ibarətdir. Birincidə fars dili haqqında danışılır, ikincidə türk dili, üçüncüdə monqol dilindən söhbət gedir. Burada hər dildə daha çox işlək və nitqə məlum şeyləri seçdim. Hər hissənin yazılışında materialı elə yaxşı böldüm ki, mən bilən, mənə qədər heç kəs belə yazmayıb. Mən o mükafata can atmışam ki, mənim əsərim bilikdə üstünlük və işlərində qazanc əldə etmək istəyənlərin, yəni alimlərin və tacirlərin işlərinə yarasın» (9, s.32).

Bu lüğət tədris məqsədi ilə yazılmışdır. O, tədris vəsaiti idi. Belə tədris vəsaiti öz zamanı üçün dərslik işini görürdü, ondan müxtəlif türk ölkələrində istifadə olunmalı idi.

«İbn Mühənnə lüğəti»ndə göstərilir ki, türk dillərində feil düzəldən alınma şəkilçi yoxdur, feil əmələ gətirən şəkilçilərin hamısı türk dillərinə məxsusdur.

Bu fakt sübut edir ki, türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə feil yaratma prosesi tarixin dərinliklərindən gəlir.

«İbn Mühənnə lüğəti» üç hissədən ibarətdir: ərəbcə-farsca; ərəbcə-türkcə; ərəbcə-monqolca. Ərəbcə-türkcə lüğətin quruluşu haqqında az da olsa məlumat verək. Lüğət 2 hissədən təşkil olunub: 1. Öyrənilən dilin (yəni türk dilinin) fonetik, morfoloji, leksik-terminoloji təhlili – bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır. Burada türk dilinin əlifbası, səslərin tələffüzü, adlar, feillər, kateqoriyalar, izafət, zərflər, tamamlıq, köməkçi hissəciklər, zamanlar haqqında məlumat verilir.

Qrammatik omonimliyə görə müəllif məchul-qayıdış terminini işlədir. Arıldı – kiminsə tərəfindən təmizləndi – məchul, öz-özünü təmizlədi (qayıdış). Arıldı – arıttı.

2. Müvafiq dilin (türk) lüğət tərkibinin qlossorisi. Sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi. İkinci hissə 2 əsas bölmədən ibarətdir və 24 fəslə bölünür: «Allahın və ona yaxın olan şeylərin adları», «Qohumluq dərəcələri haqqında», «Dərmanlar və xəstəliklər haqqında», «Su heyvanlarının adları haqqında», «Tikinti-inşaat materialları haqqında», «Silahlar və alətlər haqqında», «Bitki və onların adları haqqında» və s. İyirmi ikinci fəsildə ilin zamanları, illərin adı göstərilir: «Sıçğan ili» (Siçan ili), «Balıq ili» (Balıq ili), «At yılı» (At ili), «Donquz yılı» (Donuz ili) və s.

Abidənin lüğət tərkibinin müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daha yaxın olması onun əsil Azərbaycan dili abidəsi olduğunu bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, gündəlik işlənən və bu dili bilmək üçün zəruri olan adlar qrup-qrup əhatə olunur. Bu o deməkdir ki, dili yaxşı bilmək üçün zəruri olan sözləri mütləq öyrənmək vacibdir və bunsuz heç bir ünsiyyət qurulmaz.

«İbn Mühənnə lüğəti»nin tarixi funksiyası çox böyükdür. Burada türk mədəniyyət tarixi üçün maraqlı sözlər vardır.

Daha sonralar «İbn Mühənnə lüğəti» 1934-cü ildə İstanbulda Abdulla Battal tərəfindən türk dilində nəşr etdirilir. A.Battal bir daha təsdiqləyir ki,

«İbn Mühənnə lüğəti»nin əsasını əski Azərbaycan türkcəsi təşkil edir. Əsər 3 hissədən ibarətdir, burada işlənən sözlərin çoxu ədəbi dilimizdə və ayrı-ayrı dialektlərdə indi də işlənməkdədir. Lüğətdə bu kimi Azərbaycan sözlərinə rast gəlirik: ağıl (mal-qara üçün) ac, aciz, acımaq, ağa, ağlamaq, alqış etmək, bacanaq, başmaq, batman, beşik, baldır, bulamac (süddə, yağda bişmiş un xörəyi), çal, çəkil, çıraqlı, dağıtmaq, incə, qarımaq, qayınana, qaymaq, laçın, maşa, minmək, noqta (noxta), ocaq, oxşamaq, sabun, saç, təknə, tərəzi, yanmaq, yaş, zindan, yüksək, yoldaş, yumaq və s.

Azərbaycanda «İbn Mühənnə lüğəti»nin tədqiqi tarixi XX əsrin 30-cu illərindən başlayır. İlk dəfə B.Çobanzadə bu abidə haqqında 20 çap vərəqi həcmində tədqiqat əsəri yazmış, lakin çox təəssüf ki, bu əsər çap olunmamışdır.

1971-ci ildə Moskvada nəşr edilən «Türk dillərinin strukturu və tarixi» kitabında Y.Z.Şirvanın bu abidə haqqında məqaləsi verilmişdir.

Abidə haqqında ilk ətraflı məlumat verən T.Hacıyev olmuşdur. «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (1976) kitabında lüğətin yazılma tarixi, onun quruluşu və müəllifi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

S.Kazımovanın «İbn Mühənnə lüğəti». Azərbaycan ədəbi dili abidəsi kimi» (1998) kitabı çap olunmuşdur.

Nəhayət, 2008-ci ildə görkəmli türkoloq alim T.Hacıyev lüğəti «Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan» («İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi») adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və onu nəşr etdirmişdir. Müəllif əsərin əvvəlində bu əsər və onun tarixi haqqında çox geniş məlumat verir.

Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, «İbn Mühənnə lüğəti»nin Avropa və dünya dilçiliyi üçün müqayisədə öncüllüyü, birinci növbədə, əsərinin adından görünür: «İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi». «İnsanın bəzəyi» dedikdə dil nəzərdə tutulur: dil insanın bəzəyidir; insan cəmiyyətin nümayəndəsidir, onun bəzəyidir; cəmiyyət etnik kökünə, etnosuna uyğun qurulur. Dil nə zaman

insanın bəzəyi olur – öz ictimai və kulturoloji vəzifəsini lazımi səviyyədə yerinə yetirəndə (9, s.17).

T.Hacıyev əsəri tərcümə edərkən, nəşrləri əldə olan nüsxələri ümumiləşdirmiş və P.Melioranskinin nüsxəsini əsas götürmüşdür. «İkinci hissə» əslində İbn Mühənnə lüğətinin özüdür. Bütün sözlər bu fəsillər arasında bölünür. Bu bölmələrdə verilmiş sözləri P.Melioranski ərəb, A.Battal isə latın əlifbası ilə siyahıya almışlar. Biz həmin lüğəti bu gün Azərbaycanda işlətdiyiniz latın qrafikalı əlifba ilə təqdim edirik. «İbn Mühənnə lüğəti»ndə söz tutumu belədir: Platon Melioranskidə 1773 söz; Abdulla Battalda 1920 söz; Tofiq Hacıyevdə 2839 söz (9, s.24).

«İbn Mühənnə lüğəti» ərəbcə yazılsa da, burada tədqiqat obyekti kimi Azərbaycan danışığı dili, onun lüğət tərkibi, qrammatik xüsusiyyətləri əsas götürülür. Lüğətdəki söz və ifadələr bu gün də dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə işlədilir.

«İbn Mühənnə lüğəti»nin türkcə bölməsindəki 2200 sözün yarısından çoxu Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində ya tam şəkildə, ya da müəyyən fonetik fərqlərlə qalmaqdadır (16,10).

«İbn Mühənnə lüğəti»ndə verilmiş bəzi misallara nəzər salaq: qarmaq, qarqış etmək, qarın, qazanc, qonşu, qulac, qusmaq, öcəşmək, ödünc (borc), alqış, alın, ağırlamaq, ertə, erkəc, qayış, çin... və s. Bu kimi sözlər lüğətdə çoxdur və bu da bizi heyrtləndirməyə bilməz, çünki bu sözlər bu gün də işlədilir.

«İbn Mühənnə lüğəti» XIII-XIV əsrlərin türkcəsi haqqında çox qiymətli məlumat verir, dilçiliyimiz və tariximiz üçün zəngin xəzinədir və türk mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir.

XIII-XIV əsrlərdə yaranan lüğətlərdə türk dilinin ön Asiyada ümumiyyətlə faktı olması bir daha təsdiqlənir. Bu, dilimizin tarixinin çox qədimliyindən xəbər verir. XIII-XIV əsrlərdə yaranan lüğətlər, bir tərəfdən

dilimizin işlənmə coğrafiyasını cızarsa, digər tərəfdən, onun leksik-semantik və qrammatik mənzərəsini bütöv şəkildə əks etdirir.

XV-XVI əsrlər arasında bir sıra lüğətlər yaranmışdır. Bunlara misal olaraq, Əhməd Vəfiq Paşanın «**Ləhcəyi Osmanlı**» lüğətini, **Məhəmməd Səbahinin «Qamusi- Osmanlı»** lüğətini, Məhəmməd Naxçıvaninin «**Sihah əl-furs**» lüğətini, Əlişir Nəvainin «**Mühakimətül-lüğəteyn**» (iki dil haqqında hökm) lüğətini, Qarahisarının «**Şamil əl-lüğəti**»ni, Xətib Rüstəm Moləvinin «**Vəsilət əl-məqasid**» lüğətini, Nemətullah ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Ruminin «**Lüğəti-Nemətullah**» lüğətini göstərmək olar.

Əhməd Vəfiq Paşanın «Ləhcəyi Osmanlı» lüğəti Osmanlı türk dilinin izahlı lüğətidir. Lüğət 1455 səhifədən ibarətdir. 1306-cı ildə İstanbulda çap olunmuşdur.

Məhəmməd Səbahinin «Qamusi-Osmanlı» lüğəti 1313- cü ildə İstanbulda «Mahmud bəy» mətbəəsində çapdan çıxmışdır. Lüğət 668 səhifədən ibarətdir. Bu lüğətdə türkcədə işlədilən ərəb, fars və əcnəbi sözlərin izahı verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu lüğətlər haqqında əlimizdə məlumat çox azdır. Bəziləri barədə isə bir qədər məlumat tapa bilmişik.

XIV əsrdə yaranan lüğətlər içərisində görkəmli dilçi alim, tarixçi, filosof **Məhəmməd Naxçıvaninin yazdığı «Sihah əl- furs»** lüğəti xüsusi yer tutur.

XIII əsrin sonu, XIV yüzilin əvvəllərində yaşamış Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani öz dövrünə görə mükəmməl təhsil almış şəxsiyyətlərdən biridir. O, görkəmli azərbaycanlı dilçi alim, «**Əs-Sihah əl-əcəmiyyə**» lüğətinin müəllifi Fəxrəddin ibn Hinduşah Naxçıvaninin oğludur.

Azərbaycanlı filosof **Məhəmməd Naxçıvani** Təbrizə - Elxanilər sarayına dəvət olunmuş və uzun müddət burada münşi (katib) vəzifəsində çalışmışdır. Naxçıvaninin alim kimi nüfuzunu və böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, ona «**Şəmsi münşi ən -Naxçıvani**» ləqəbi verilmişdir.

Məhəmməd Naxçıvani «Sihah əl-furs» lüğətini 1328-ci ildə yazıb qurtarmışdır. Fars dilinin izahlı lüğəti olan bu əsər tarix üçün maraqlı

materiallar verən bir əsərdir. Lüğətdə 2300 söz və onun izahı verilmişdir. Lüğət müqəddimədən, 25 bab və 431 fəsildən ibarətdir. Müəllif fars sözlərinin izahı zamanı Azərbaycan və türk dili materiallarından istifadə etmişdir. Lüğətdə Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini əks etdirən etnoqrafik materiallar da verilmişdir. Tədqiqatçı alim yeri gəldikcə, fars dilinin leksikologiyası və fonetikasından bəhs etmişdir. Lüğətin 4 əlyazma nüsxəsi məlumdur. Lüğət ilk dəfə 1962-ci ildə Tehrandə Ə.Taəti tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdən fars dilinin fonetika, qrammatika və toponimikasına dair geniş məlumatlar almaq mümkündür.

Eyni zamanda bu lüğətdə bir çox söz ustalarının, eləcə də atası Hinduşah Naxçıvaninin şeirlərindən parçalar verilmişdir. Qədim tarixi olan bu əsər sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə rolunu oynamışdır.

Məhəmməd Naxçıvani «Sihah əl-furs» lüğətini tarixçi alim Qiyas əd-Din Rəşidiyə ithaf etmişdir.

Bu əsər bir daha sübut edir ki, XI-XIII əsrlər ərzində fars dilçiliyi sahəsində aparıcı rol Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur. Tarix üçün maraqlı materiallar verən bu lüğəti tədqiqatçılar Qətran Təbrizinin izahlı lüğəti ilə müqayisə edir və əsərə yüksək qiymət verirlər.

Məhəmməd Naxçıvaninin tam ədəbi irsi haqqında məlumat yoxdur. Alim bu fars dilinin izahlı lüğətini tərtib etdikdən sonra Elxanilər dövlətinin quruluşu və onun idarəçilik sistemini təsvir edən bir əsər də yazmışdır. 2 hissədən ibarət olan bu əsərdə rəsmi dövlət sənədlərinin nümunələri verilmişdir. Əsərdə 100-dən artıq tarixi termin, istilah adı verilmiş və müəllif tərəfindən onların bir çoxu açıqlanmışdır. Məhəmməd Naxçıvani əsəri 1366-cı ildə tamamlamış və onu belə adlandırmışdır: **«Dəstur əl-katib fi təyin əl tərtib»** (Dərəcələrin müəyyənləşdirilməsində katiblər üçün vəsait). Məhəmməd Naxçıvaninin bu əsəri Elxanilər dövründə Azərbaycanın dövlət quruluşunu və ictimai - siyasi həyatını əks etdirən nadir ensiklopedik əsərdir.

Məhəmməd Naxçıvaninin bu əsəri bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Dünya kitabxanalarında onun 6 əlyazma nüsxəsi vardır. Əsərin elmi-tənqidi mətni akademik Ə.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış və 1964-1976-cı illərdə Moskvada 2 cildə çap olunmuşdur. İki hissədən ibarət olan bu əsərdə rəsmi dövlət sənədlərinin nümunələri verilmişdir. Burada real tarixi şəxsiyyətlər və yer adları da xatırlanır. Bu əsər orta əsrlərin elm və dövlət xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və müəllifə – Məhəmməd Naxçıvaniyə böyük şöhrət gətirmişdir.

Məhəmməd Naxçıvaninin «Sihah-əl-furs» lüğətində Azərbaycan dili sözü işlənmişdir. Bu, çox maraqlı və nadir bir faktdır və bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dili termini daha əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş və Azərbaycan əhalisinin danışdığı dili kimi verilmişdir. E.Piriyev yazır: «Sihah əl-furs» lüğətində nəzərimizi cəlb edən əsas məsələ burada «Zəban-e Azərbaycanı» yəni Azərbaycan dili istilahının işlənməsidir» (23, s.15).

Azərbaycanla bağlı olan bu faktlar xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan sözü ərazi adı və dil vahidi kimi tarixən mövcud olmuşdur. Sadəcə olaraq elmi irsimizə və tarixi qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

XV əsrdə yaranmış lüğətlərdən yalnız biri elm aləminə məlumdur. Lüğət belə adlanır: «**İbn Firiştənin ərəbcə-türkcə mənzum lüğəti**». Lüğət haqqında geniş məlumat yoxdur. Onun bir sıra mənbələrdə ancaq adı çəkilmişdir. Bu əsər orta əsrlərə aid bir abidə olmaqla, orta əsr oğuzları haqqında müəyyən bir material verir, Azərbaycan dili, ümumiyyətlə, türk dilinin lüğət tərkibi haqqında mənbə rolunu oynayır. Lüğətin oxunuşunu asanlaşdırmaq məqsədi ilə müəllif ümumişlək sözlərə üstünlük vermişdir. Lüğətdə 1480 söz vardır. Əsərin müəllifi İbn Firiştə haqqında məlumat çox azdır. Xüsusi istifadə üçün yazılan bu əsər sonralar dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Lüğət həm qitələr şəklində, həm də nəzmlə yazılmışdır. Lüğətdə ana dilinin gündəlik ünsiyyəti üçün ən

işlək sözlər verilmişdir. Bu lüğət dil öyrətmək məqsədi ilə yazıldığından mühüm metodik əhəmiyyətə malikdir. Lüğət əruzun müxtəlif bəhrlərində yazılmışdır. Əsər türkcə nəzmə alınmış, *tez-tez nə, nədir, nədür, mislidir, kibi, demək, derlər, deyirlər* və s. kimi sözlərlə oxucuya müraciət edilmişdir.

«**İbn Firiştə lüğəti**» orta əsrlər türk dili, o cümlədən Osmanlı və Azərbaycan türkcəsi haqqında geniş məlumat verən bir əsərdir. Bu lüğət praktik dil öyrətmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. İbn Firiştə bu lüğəti balaca nəvəsinə ərəb dili öyrətmək məqsədi ilə yazmışdır.

Mənzum şəkildə yazılmış bu lüğət təkcə dilçilik deyil, ədəbiyyatşünaslıq baxımından da diqqəti cəlb edir. Burada əruz vəznə və onun bəhrləri haqqında geniş məlumat verilir.

Lüğət 22 qitədən ibarətdir. Müəllif bir tərəfdən tərcümə lüğətinin prinsiplərinə əməl edərək ərəbcə sözlərin türkcə qarşılığını verir və ya türkcə sözlərin ərəbcə tərcüməsini oxucuya təqdim edir, digər tərəfdən misraların sonunda sözlərin qafiyələnməsinə diqqət yetirir.

Bu əsər orta əsərlərə aid bir abidə olmaqla, orta əsrlər türk dillərinin lüğət tərkibi haqqında müəyyən dərəcədə tarixi material verir. Eyni zamanda əsər vasitəsilə Azərbaycan türkcəsinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri haqqında bilik əldə etmiş oluruq.

Lüğəti ilk dəfə aşkar edən və nəşrə hazırlayan filologiya elmləri namizədi Çimnaz Mirzəzadədir. Əsər təsadüf nəticəsində tapılmışdır. Çimnaz Mirzəzadə XII əsrin görkəmli alimi, azərbaycanlı Xubeyş Tiflisinin əsəri üzərində tədqiqat apararkən bu sözlüyü aşkar etmişdir.

Tədqiqatçı XII əsr lüğətçisi Xubeyş Tiflisinin «**Qanun əl-ədəb**» (ərəbcə-farsca) lüğətinin Berlin nüsxəsi üzərində araşdırma apararkən səhifələrin qırağındakı yazılar arasında türk dilində olan bir yazı onun diqqətini cəlb etmişdir. Həmin sözlər İbn Firiştə imzası ilə verilibmiş. Sözlər xüsusi maraq doğurmuşdur. Çünki həmin sözlərin bir qismi Azərbaycanın bəzi bölgələrində azacıq fonetik dəyişikliklərlə hal-hazırda işlənməkdədir. Sonrakı araşdırmalar

nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu əsər XV əsrdə yaşamış məşhur türk alimi İbn Firiştənin ərəbcə-türkcə lüğətidir.

Ç.Mirzəzadə onu belə adlandırmışdır: «**İbn Firiştənin qafiyəli sözlüyü**» (33).

Lüğət müəllifi İbn Firiştənin özü, onun yaradıcılığı və lüğət haqqında məlumat çox azdır. Ona görə də lüğət və onun müəllifi haqqında müəyyən bilgi vermək çox çətinidir. Lüğətin bir əlyazması Topqapı Sarayı muzeyinin kitabxanasındakı Türkcə Əlyazmalar bölməsində, bir nüsxəsi isə Azərbaycan Respublikası MEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Sənədlərdən məlum olur ki, İbn Firiştə II Bəyazidin dövründə yaşamışdır və 1469-cu ildə vəfat etmişdir. Başqa mənbələrə görə isə, 1474-1475-ci illərdə vəfat etdiyi göstərilir. Bu tarixlər arasında ciddi bir fərq yoxdur.

II Bəyazid sultanlıq etdiyi İstambulu islam dünyasının elm mərkəzinə çevirmişdi. Onun zamanında Türkiyənin müxtəlif bölgələrində camelər, minarələr, məktəblər, mədrəsələr inşa edilmişdir.

II Bəyazidin tarixə, əlyazmalarına böyük sevgisi olmuş, alim və şairlərə himayədarlıq etmişdir. Sarayın böyük kitabxanası var imiş və oraya tez-tez elm adamları dəvət olunurmuş. Lakin atasından fərqli olaraq, II Bəyazidin məclislərində elmi mübahisələrə, azad düşüncələrə geniş yol verilmirdi. Hökmdar dinə, şəriətə daha çox üstünlük verirdi.

Başqa bir tərəfdən, İslam Ensiklopediyasında onun haqqında belə bir məlumat verilir: “İbn Firiştə hürufi təriqətinin banisi Fəzlüllahın şagirdlərindən olmuşdur. Bu təriqətin ideyaları haqqında 1430-cu ildə türkcə «**Eşqnamə**» adlı bir əsər yazmışdır. Bu əsər Fəzlüllah Nəiminin «**Cavidan-namə**» əsəri ilə eyni səviyyədə olmuşdur”.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İbn Firiştə hürufi təriqətinin böyük simalarından biri olmuşdur. İbn Firiştənin «Eşqnamə» əsəri İstambulda çap edilmişdir. Onun «**Hidayətnamə**» adlı əsəri haqqında isə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur.

Ç.Mirzəzadə lüğətin 6 nüsxəsinin olduğunu müəyyən etmişdir. Bunlardan biri Sankt-Peterburqun Saltıkov-Şedrin kitabxanasında, beşi isə Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutundadır.

«**Ərəbcə-türkcə mənzum lüğət**»də 1480 (min dörd yüz səksən) söz vardır.

Lüğət ənənəyə uyğun olaraq «**Rəhman və Rəhim allahın adı ilə**» başlanır. Ondan sonra kiçik bir giriş gəlir. Girişdə bu lüğətin xüsusi bir məqsədlə nəvəsi Əbdürrəhmana ithaf olunduğu bildirilir. Giriş belə başlayır: «Yaratdığı alimlərlə bu dünyanı bəzəyən, könülləri xeyirxah duyğularla işıqlandıran, çiçəklərini öz qönçələri ilə canlandıran, elm sahələrini qollara ayıran Allaha həmd olsun!

Layiqli şəriətimizi möhkəmləndirmək üçün göndərdiyi Peyğəmbərlərimizə eşq olsun! Mənim gənc nəvəm Əbdürrəhman bu çiçəklənən varlığı oxumağa başlarkən, mən qoca yaşında qafiyəli yazı tərtib etməyə başladım. Sözlər toplayıb onları Quranın sözləri ilə birləşdirdim (ərəb sözlərini nəzərdə tutur). Bunların farscaya tərcüməsini vermədim, çünki farsca bilməyən üçün bu faydasız olacaqdı (deməli, nəvəsi məhz türkcəni bilirmiş). Mənim məqsədim ərəb sözlərinin mənasını öyrətmək idi. Bu yazını (lüğəti) türkcə düzdüm və qafiyələrə ayırdım. Allah eləsin ki, faydalı olsun» (23, s.78).

Lüğətin ərəbcə-türkcə olduğunu müəllif özü də təsdiq edir. Alim sözlüyü türkcə nəzmə alarkən, oradakı ərüz vəznə ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq, ahəngi qorumaq məqsədi ilə lüğətə gözəl səslənən türk və ərəb sözlərini daxil etmişdir. Hər beyt iki misradan ibarətdir. Beyt ərəbcə bir sözlə başlayır, yanında onun türkcə variantları verilir. Lüğət ərüzün müxtəlif bəhrlərində yazılmışdır.

Lüğətdə mənası oxuculara aydın olan sözlərlə yanaşı, danışığda az işlənən sözlərə də rast gəlmək olur: iplik eyləmək (yaxşılıq etmək), yelinləkmək (odun yanması), günaha qındıran (əzab verən), süpüründü (köç) və s.

Lüğətdə bəzən fars sözlərinin də işləndiyini görürük: *Saris* (ərəbcə mühafizəçi, qoruma) sözünün qarşısında eyni mənada işlənən fars mənşəli *pasiban* sözü verilir. Ərəbcə *taxt* sözünün qarşısında müəllif fars mənşəli *ərikə* sözünü işlədir. Bu da həmin fars mənşəli sözlərin o dövr ədəbi dilində fəal işlənməsindən irəli gəlir.

Lüğətdə *dur//dür//durur//* xəbərlilik şəkilçiləri işlənmişdir ki, bu da İbn Firiştənin dilinə məxsusdur. Məsələn, *dəpələnməkdür* (həbs etmək), *davacakdır* (dava etmək), *tolulardur* (dolu), *tayınmaqdurur* (uğursuzluq) və s.

Lüğətdə orta əsrlərə aid əsərlərin dilinə xas sinonim mənəli sözlərə də rast gəlmək mümkündür. «**İbn Firiştənin ərəbcə-türkcə lüğəti**» türk dillərinin orta əsrlərə aid söz tərkibləri, dil xüsusiyyətləri, fonetik sistemi haqqında zəngin məlumat verən qədim abidələrdən biridir.

Tədqiqatçı Eldar Piriyeu «Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər» adlı kitabında İbn Firiştə lüğətinin transliterasiyasını vermişdir.

Eyni zamanda, bu dərs vəsaitində lüğətin orijinal variantından nümunələr də vardır. Müəllifin lüğət üzərində işləmək üçün verdiyi tapşırıqlar da çox əhəmiyyətlidir.

XV.əsrdə yaranan lüğətlərin ən mükəmməli görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin yazdığı «**Mühakimətül - lüğəteyn**» («İki dilin mühakiməsi») əsəridir. Bu əsər türk dillərinin lüğətçilik tarixində xüsusi yerlərdən birini tutur. Millilik və bəşərlik, əqidə saflığı və humanizm Nəvai sənətinin vəhdətini təmsil edən başlıca amillərdir. Əlişir Nəvai ümumtürk şairi kimi bizim mədəniyyətimizə daxil olan söz ustalarındandır.

«Mühakimətül - lüğəteyn» əsərində Nəvai türkçülük ideologiyası, türk dili fəlsəfəsi ilə qarşımızda böyük bir mənzərə açır.

Əlli yeddi min nüsxədən artıq lirik, epik əsərlər müəllifi olan Əlişir Nəvai sənəti türk xalqlarının mədəniyyət sütunlarından biridir. Böyük sənətkar türk dilini ağır sınaqlardan çıxmış və dünyanın ən mükəmməl, dürüst, zəngin dili

kimi bir daha təsdiq etmişdir. Əlişir Nəvainin bədii və elmi yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Görkəmli alimlərdən F.Köçərli, S.Mümtaz, N.Araslı, M.Arif, M.Cəlal, P.Xəlilov, T.Hacıyev, A.Vəfalının Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda yazdıqları əsərlər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk alimlərindən F.Köprülüzadə, H.Mazıoğlu, Ə.Kölpınarlı və başqaları Nəvaidən, onun əsərlərindən dəfələrlə bəhs etmiş və ona yüksək qiymət vermişlər.

Türk alimi F.Səma Barutçu «Mühakimətül-lüğəteyn» əsərini Türkiyə türkcəsinə çevirmiş və əsər haqqında elmi – linqvistik şərh yazmışdır. Özbək alimlərindən E.Rüstəmovun, V.Abdullayevin, V.Zahidovun, A.Xaytmetovun tədqiqatları da çox maraqlıdır.

Rus alimlərindən İ.S.Braginskiyin, E.Bertelsin, S.H.İvanovun və başqalarının Əlişir Nəvai haqqında əsərləri öz elmi dəyəri ilə seçilir.

Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk “Nəvai dil təmizliyi uğrunda böyük mübarizdir” – deyir, «Mühakimətül-lüğəteyn» əsəri haqqında yazır: “Fars və türk dillərinin tutuşdurulmasına həsr olunmuş bu əsərdə Nəvai özbək türkcəsinin zənginlik və şeiriyyətinin, söz qüdrətini nümayiş etdirmək üçün sənətkara verdiyi imkanları aydın milli şüur işığında açıb göstərmişdir”.

Azərbaycanlı alim Cənnət Nağıyeva «Nəvai və Azərbaycan» adlı doktorluq dissertasiyası yazmışdır.

1970-ci ildə Əlişir Nəvainin «Mühakimətül - lüğəteyn» əsəri N.Melixova tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

Fars və türk dillərinin müqayisəli təhlilindən bəhs edən «Mühakimətül - lüğəteyn» («İki dilin mühakiməsi») əsəri 1902-ci ildə İ.Qaşprinskiyin giriş məqaləsi ilə Azərbaycan dilində kitab şəklində nəşr olunmuşdur.

Əlişir Nəvai özbək şairi, ədibi olmaqla yanaşı, həm də çox gözəl bir dilçidir. Nəvai bu əsəri ilə hamıya sübut etdi ki, türk dili heç də fikri ifadə etmək baxımından ərəb və fars dilindən geri qalmır. Belə bir əsərin yazılması o

dövr üçün çox cəsarətli bir addım idi. Çünki həmin dövrdə bədii əsərlər, əsasən, ərəb və fars dillərində yazılırdı.

«Mühakimətül-lüğəteyn» əsərində fars və türk dillərinin müqayisəli təhlili verilir. Əlişir Nəvai bu əsərində türk dilinin incəliklərindən, türk folklorunun, etnoqrafiyasının zənginliyindən söz açır, türk dilinin gözəlliyini və qüdrətini nümayiş etdirir.

XV əsrdə türk dilinin və ədəbiyyatının ən böyük müdafiəçilərindən biri Əlişir Nəvai olmuşdur. Onun ən böyük arzularından biri türk ədəbi dilini fars dili səviyyəsinə qaldırmaq idi. Nəvai bu arzusu uğrunda daim mücadilə etmişdir. Əlişir Nəvai çox təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, türklər öz istedadlarını başqa dildə yazaraq göstərirlər. Şair belə nəticəyə gəlir ki, türk dilində heyratamiz sözlər və ifadələr istənilən qədərdir. Sadəcə onları nizamla düzmək lazımdır. Türklər söz və ifadə yaratmaqda farslardan daha mahir və üstündürlər.

Böyük mütəfəkkir, filosof, şair və dövlət xadimi olan Əlişir Nəvai 1441-ci ildə Heratda anadan olmuş və Hüseyn Bayqaranın sarayında baş vəzir vəzifəsində çalışmışdır. O, dostu, hökmdar Hüseyn Bayqaranın köməyi və özünün elmi-ədəbi yaradıcılığının gücü ilə istədiyinə nail ola bilmişdir. Nəvai Hüseyn Bayqaranı əsas ona görə qiymətləndirirdi ki, hökmdar türk dilində yazmaq üçün ona şərait yaradırdı və türk dilinə yüksək qiymət verirdi.

Əlişir Nəvai elmə, təhsilə, ədəbiyyata, mədəniyyətə daima yüksək dəyər verdiyindən tutduğu vəzifədən istifadə edərək, ölkəsinin elmlə, ziyalı, nüfuzlu adamlarını – alimlərini, şairlərini, musiqiçilərini, rəssamlarını, xəttatlarını həmişə diqqətdə saxlamış, onlara himayədarlıq etmişdir.

Nəvai dövründə türk dili xüsusi inkişaf mərhələsi keçmiş, islam dünyasının üç böyük dilindən birinə çevrilmişdir.

Şair etiraf edir ki, onun özü də gənc çağlarında fars dilində yazmağı üstün tutmuşdur və bir sıra qəzəllərini bu dildə yazmışdır.

Əlişir Nəvai müəllimi Caminin məsləhəti ilə dahi Nizaminin «Xəmsə»sinə cığatay-türk dilində «cavab» yazdı. Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə türk dilində «Xəmsə» yazıldı. Əlişir Nəvai sübut etmək istədi ki, doğma ana dilində – qədim cığatay-türk dilində böyük əsərlər yazmaq mümkündür.

Nizami «Xəmsə»sini türk dilində – doğma özbək-cığatay türkcəsində qələmə almaq o dövr üçün çox böyük cəsarətli addım idi. Çünki həmin dövrdə bədii əsərlər, əsasən, ərəb və fars dillərində yazılırdı. Ə.Nəvai hamıya sübut etdi ki, türk dili heç də fikri ifadə etmək baxımından ərəb və fars dillərindən geri qalmır.

«Nəvainin şəxsiyyəti, siması olduqca əzəmətlidir. Nəvai böyük ədəbiyyat deyil, böyük dil yaratmışdır. Mən və mənim yoldaşlarım son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir. Hər yerdə onun adı bir Azərbaycan şairi kimi çəkilirdi. Nəvai, bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatından fars dilinin qovulması sahəsində olduqca böyük rol oynamışdır» (S.Vurğun).

«Mühakimətül- lüğəteyn» əsəri Nəvai yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Nəvai bu əsəri ömrünün son vaxtlarında – 1499-cu ildə yazmışdır. Bu əsər türk dilinin gücünü, qüdrətini göstərən və sübut edən bir əsərdir. Böyük özbək şairi bu əsərdə şairdən daha çox bir dilçi kimi çıxış edir, öz fikirlərini, mülahizələrini irəli sürür.

Əlişir Nəvai «Mühakimətül- lüğəteyn» əsəri ilə ədəbiyyatda yeni bir cığır açmışdır.

Bütün türklər üçün önəmli olan bu əsəri Azərbaycan dilinə məşhur türkoloq Kamil Vəli Nərimanoğlu Cığatay dilindən dilimizə çevirmişdir. Əsər ilk dəfə 1986-cı ildə «Ulduz» jurnalında çap olunmuş, sonradan 1999-cu ildə Kamil Vəli Nərimanoğlu bu əsəri kitab halında nəşr etdirmişdir. Əsər 35 səhifədən ibarətdir.

Kitab belə adlanır: «Əmir Əlişir (ə.r.) rəhmətin «Kitabi mühakimətül - lüğəteyn» adlı sözlüyü». Əsər belə başlayır: «Şükr olsun Allaha ki, o, insanı nitq və dil şərəfi ilə digər məxluqlardan üstün tutdu, onun dilinin şirinliyini,

bəyanının şəkərliyini izhar etdi....Nəzm gülüstanının şirin nəğməli bülbülü, Nəvai təxəllüslü Əlişir Allah onu hər dərd- bəladan, pis əməldən hifz eləsin, – belə ərz edir ki, söz dürdür, onun dəryası isə könüldür. Və könül irili-xırdalı cəmi fikirlərin mədənidir. Necə ki, dəryada gövhəri qəvvəs çıxarır və onun qiyməti gövhərinə görə bilinir, könüldəki söz dürrü də nitq şərəfinə sahib olanın dilində üzə çıxır və zinətini göstərir.

Daha sonra Nəvai dünya dillərini yetmiş iki növə ayırır. Bu da yer üzündə olan yetmiş iki xalqa dəlalət edir. Hər bir xalq öz sözləri ilə özgələrdən fərqlənir. Heyvanların, quşların da dili olduğu göstərilir, lakin məntiqli dil, mənə yalnız insanda bilinir.

Sonra şair ərəb dilindən söz açır və deyir ki, ərəb dili bütün dillərdən fərqlənir, heç kim bununla mübahisə edə bilməz. Bu dilin sözü həqiqət, işi isə doğru yol göstərməkdir. Ona görə ki, bu dildə qadir Allahın kəlamları yazılıb.

Nəvai deyir ki, türklər farslardan daha idraklı, saf və təmizdirlər. Türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima təkmilləşdirmiş və elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməsə başa düşmək olmaz.

Şair hər iki dilin sözlərini müqayisə edir və belə qənaətə gəlir ki, türk dili fars dilindən daha zəngindir, daha kamildir.

Nəvai göstərir ki, türk dilində sözlərin çoxlu mənaları vardır ki, bunlar fars dilində yoxdur. Nəvai omonimlərdən söhbət açaraq göstərir ki, bir söz bir neçə mənada işləyə bilər və bu baxımdan fars dilindən üstündür. Nümunə olaraq şair «at» sözünü verir. At həm heyvan mənasında, həm də feil kimi (atmaq) işlədilir. «Göy» sözünü də türklər çox mənalarda işlədirlər. Biri asimandır (göy), ahəngdir (musiqidə), biri bitkilərin göyərməsidir (göy). Türk dilində üç, dörd, beş daha çox mənəli sözlər saysızdır, fars dilində isə belələri yoxdur.

Türk dilində olan sifətin dərəcələri haqqında məlumat verir. Şair qeyd edir ki, türklər bir rəngin və ya sifətin adi halına mübaliğə üçün ilk hecanın ilk

hərfinə «p» və ya «mim» hərfi artırıb, o şeyə ziyadənin ifadəsini verirlər: *apak* – *ağappak*, *kapkara* – *qapqara*, *kıpkızıl* – *qıpqırmızı*, *sapsarığ* – *sapsarı* və s. Daha sonra türklərin bir adamın vəzifəsini, mənəbini bildirmək üçün sözlərin sonuna artırdıqları «çı» şəkilçisindən danışır: *qorçu*, *yurtçı*, *quşçı*, *barsçı* və s. Fars dilində belə sözlər yoxdur.

Bu nümunələrlə yanaşı, digər morfoloji hadisələrə aid misallar göstərir və faktlarla sübut edir ki, türk dili nəinki fars dilindən zəif, əksinə ondan qat-qat üstündür.

Daha sonra Nəvai yüz feil verir və qeyd edir ki, bunların heç birinin fars dilində qarşılığı yoxdur (*üşərmək*, *osanmak*, *sığınmaq*, *cidamaq*, *tözmək*, *küymənmək*, *kündələtmək* və s.). Türk dilində belə sözlər çoxdur, farslarda yoxdur. Bu sözlər çox vacibdir və danışmaq zamanı hər adam onlara böyük ehtiyac duyur. Əsərin sonunda Nəvai Əmir Xosrov Dəhləvidən, öz müəllimi Əbdürrəhman Camidən söhbət açır, onları dərin ehtiram və məhəbbətlə xatırlayır, hər birinə olan böyük sevgi və məhəbbətini izah edir.

Əlişir Nəvaini narahat edən məsələlərdən biri də o idi ki, türklər özləri öz dillərinə laqeyddirlər. Türk dilləri onların öz dilləri olmasına baxmayaraq, həmin dildə yazmaq üçün heç səy də göstərmirlər. Dilə qarşı belə laqeydlilik düzgün deyil. Çünki bir xalq ki, öz dili olmasına baxmayaraq, başqa bir dildə yazıb-yaradır, bu zaman həmin dilin məhvi qaçılmazdır.

Görkəmli türkoloq Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: «.... Şübhəsiz ki, bir vaxt gələcəkdir ki, türk dillərinin öz qrammatikası üçün ən böyük nəzəri və əməli nümunə Nəvainin «Mühakimətül-lüğəteyn» əsəri olacaqdır. Obrazlı təfəkkürlə, bədii dil sığlleti ilə qələmə alınan bu elmi risalə özbək dilinin hədudlarına sığmır və ümumtürk lüğət tutumunu da ifadə edir (7, s.8).

Bundan başqa «Mühakimətül-lüğəteyn» əsərində Nəvai öz divanları «Uşaqlığın möcüzələri», «Gəncliyin qaş-daşları», «Orta yaşın qəribəlikləri», «Qocalığın faydaları» və «Xəmsə» haqqında da məlumat verir.

Əsəri belə bir xoş sonluqla bitirir və yazır: «Türk ulusunun fəsihlərinə sübut elədim ki, öz söz və ibarələrinin həqiqətindən, öz dil və lüğətlərinin keyfiyyətlərindən vaqif olsunlar. Fars dillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar. Onları bu əziyyət və məşəqqətlərinin müqabilində bu gizli elmdən zahir qılmışam ki, fayda tapsalar, ümidvaram ki, bu fəqiri xeyir-dua ilə yad eləsinlər və ruhumu şad eləsinlər» (1, s. 58).

Əlişir Nəvainin «Mühakimətül- lüğəteyn» əsəri düşünülmüş və məqsədli şəkildə yazılmış bir əsərdir. Yusif Balasaqunlu, Mahmud Kaşğari kimi, Əlişir Nəvai də heç bir etnosa xor baxmadan doğma dilinin üstünlüklərini, qüdrətini bir daha nəzərə çatdırmış və bunu sübut etmişdir.

«Qamuş-ül-əlam» əsərinin müəllifi Şəmsəddin Sami bəy yazırdı ki, Əlişir Nəvainin əsərlərindən «Mühakimətül-lüğəteyn» fars ilə türk lisanı arasında ədibənə və adılanə bir mühakimədən ibarət əsərdir ki, bunda türk lisanının fars lisanından daha da zəngin və daha da mükəmməl olduğu isbat olunur (29, s.27).

Tarixin bütün dövrlərində lüğətlər yaranmışdır. XVII-XVIII-XIX əsrlərdə yaranan lüğətlərə misal olaraq, Məhəmmədağlı bəy Qaraqoyunlunun «**Fərhəngi-türki**» lüğətini, Təbrizli Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin «**Bürhane-qate**» lüğətini, Mirzə Əli Mustafa oğlu Bakuinin «**Təcrid-ül-lüğəti**»ni, «**Anonim ərəbcə-türkcə mənzum lüğət**»i, Şəmsəddin Sami bəyin «**Qamus-ül-əlam**» və «**Qamusi-Türki**» lüğətlərini, Sultan Məcid Qənizadənin «**Lüğəti-rusi və türki**» lüğətini, doktor Qarabəy Qarabəyovun «**Türki-rusi lüğəti**»ni göstərmək olar.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan türk ədəbi dilinin leksik mənzərəsi Məhəmmədağlı Qaraqoyunlunun «Fərhəngi-türki» lüğətində müəyyən dərəcədə öz əksini tapır.

Azərbaycanlı alim Məhəmmədağlı Qaraqoyunlunun 1727-ci ildə Hindistanda tərtib etdiyi «Fərhəngi-türki» lüğəti qiymətli bir lüğətdir. Azərbaycan, türk, türkmən, özbək və uyğur dillərinin leksik materialları əsasında

tərtib edilmiş bu lüğət 1183 səhifədən ibarətdir. Lüğətdə sözlərin əsası və kökü deyil, onların müxtəlif qrammatik formaları verilir və həmin söz-formaların bədii kontekstdə işlənməsinə dair nümunələr göstərilir.

XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin leksik mənzərəsi «Fərhəngi-türki» lüğətində ustalıqla canlandırılmışdır. Azərbaycan, türk, türkmən, özbək və uyğur dillərinin materiallarını əhatə edən bu lüğətdə Azərbaycan, türk dili, əsasən Kərkük dialekti ilə təmsil olunmuşdur.

Məhəmmədağa Qaraqoyunlunun «Fərhəngi-türki» lüğətində sözlərin izahları verilmiş və mənə variantları göstərilmişdir. Misalların çoxu Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin əsərlərindən götürülmüşdür. Lüğət türk sistemli 5 dilin əsasında tərtib olunmuşdur.

XVIII əsrə aid lüğətlərdən biri də Təbrizli Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin «Bürhane-qate» lüğətidir. Lüğət 1887-ci ildə Hindistanın Bombay şəhərində tərtib olunmuşdur. Bu lüğət 2 cildədən ibarətdir, 20.000 min sözü əhatə edir. Lüğətdə xeyli miqdarda türk sözü vardır və farsı-dari dilində ən yaxşı izahlı lüğət hesab olunur. Lüğətin quruluşu daha müasirdir və sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Lüğət bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Türk alimi Əhməd Asiən bu əsəri 1897-ci ildə Konstantinapolda ilk dəfə çap etdirmişdir. Axırncı dəfə İran alimi M.Moininin redaktəsi ilə 1951-1956-cı illərdə Tehrandə 4 cildə nəşr olunmuşdur.

«Bürhane-qate» lüğətində «Muğan» sözünün mənası bu cür izah edilir: «Muğan», Muğun cəmidir, mənası «atəşpərəstlər» deməkdir. Azərbaycanda bir vilayət adı da var. Muğan o vilayətdəki sahənin adıdır (B.Vahabzadə).

XIX əsrdə **Ağa Mirzə Əli Mustafə oğlu Bakui tərəfindən «Təcrid-ül-lüğət»** adlı kitab yazılmışdır. Bu kitab tam lüğətdən ibarət deyildir. Burada lüğət materiallarından başqa, dil məsələlərinə aid mətnlər də vardır.

Kitab üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil özü də 2 bölməyə ayrılır. Birinci fəslin birinci bölməsində Azərbaycan dilinin qrammatik qayda və qanunları

haqqında qısa məlumat verilir. Birinci fəslin ikinci bölməsi isə lüğətdən ibarətdir. Lakin bu lüğətdə vahid sistemə riayət olunmamışdır.

Bu əsər dilimizin tarixinin öyrənilməsinə böyük kömək göstərə bilər və çox qiymətli bir abidədir. Ədəbi dilimizin XIX əsr leksik vəziyyətinin öyrənilməsi üçün əsər zəngin material bazasıdır.

Daha sonralar **Şəmsəddin Sami bəyin «Qamus-ül-əlam» və «Qamusi-Türki»** lüğətləri çapdan çıxmışdır. Bu lüğətlər XIX əsrin sonlarına aiddir.

«Qamus-ül-əlam» lüğəti coğrafiya terminləri lüğətidir. Lüğət 1889-1898-ci illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Əsər 6 cildə ibarətdir. Müəllif bu əsəri 20 ilə yazmışdır. Bu əsər ensiklopediya kimi bu gün də çox dəyərli və əhəmiyyətlidir.

«Qamus-ül-əlam» lüğəti həm lüğətdir, həm də məşhur adamlar haqqında ensiklopediyadır. «Qamus-ül-əlam» lüğətində Azərbaycana aid də məlumatlar vardır.

Bundan başqa Şəmsəddin Sami bəyin «Qamusi-fransəvi» adlı bir sözlüyü də vardır. Bu sözlük 1880-ci ildə çap olunmuşdur.

«Qamusi-fransəvi» sözlüyü türkcədən fransızcaya, fransızcadan türkcəyə danışiq dili kimi 2 böyük cildə yerləşir.

Şəmsəddin Sami bəy 1850-ci ildə Yanya elində doğulmuşdur. Yanyadakı yunan məktəbində oxumuş, bu məktəbdə yunan, fransız, italyan və latın dillərini öyrənmişdir. Eyni zamanda atasından ərəb və fars dilini öyrənmişdir.

1872-ci ildə II Əbdülhəmidin qəzəbinə uğrayıb Trablisə sürgün olunmuşdur. Sürgündən qayıtdıqdan sonra çox az müddətdə məmurluq etmiş, daha sonra bütün ömrünü elmə sərf etmişdir. Ölümündən 24 saat sonra II Əbdülhəmidin adamları onun evinə soxulmuş, 20.000 kitabını apardıraraq bütün qiymətinə (yəni çox ucuz qiymətə) satmışlar.

Şəmsəddin Sami bəy sağlığında 42 kitab çap etdirmişdir. O, həm yazıçı, həm də böyük leksikoqrafdır. İstanbulda məmur vəzifəsində olarkən «Sabah» qəzetini və «Ailə» jurnalını nəşr etdirmişdir.

Şəmsəddin Sami bəyin mədəniyyət tariximizdə çox dəyərli yeri vardır. Türkçülüyn bayrağını ilkin qaldıranlardandır. «Osmanlı lüğəti» və «Osmanlı sərfi» deyimlərindən «Osmanlı» sözünü çıxarıb «Türk» kəlməsi işlətməyi də (yəni türk lüğəti, «türk sərfi») ilk dəfə o, təklif etmişdir və bu sahəyə aid ilk nümunəni də özü yazmışdır. Şəmsəddin Sami bəy «Orxan kitabələrini» və Viktor Hüqonun «Səfillər» romanını dilimizə çevirmişdir.

«Qamusi-Türki» lüğəti 2 cilddən ibarətdir. 1900-1901-ci illərdə İstanbulda «İqdam» mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Lüğət 792 səhifədən ibarətdir. Müəllif lüğətin müqəddiməsində bu lüğət haqqında geniş məlumat verir. Lüğətdə türk dilində işlədilən ərəb və fars istilahlarının mükəmməl izahı verilir, lüğətdə 30.000 min sözü əhatə edir. İzah olunan sözlərin 39 faizi türk, 42 faizi ərəb, 14 faizi fars, 5 faizi isə başqa dillərdən alınmadır.

XIX əsrə aid tapılmış lüğətlərdən biri belə adlanır: **«Anonim ərəbcə-türkcə mənzum lüğət»**. Bu lüğət filologiya elmləri namizədi Çimnaz xanım Mirzəzadə tərəfindən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda aşkar edilmişdir. Çimnaz Mirzəzadə əlyazmanı XIX əsrin əvvəllərinə aid edir.

Azərbaycan türkcəsində yazılmış bu mənzum lüğət, türk dillərinin lüğət tərkibi, fonetikasi, qrammatikasi haqqında müəyyən bilik verir. Əlyazma 30 səhifədən ibarətdir, çox yaxşı qorunub saxlanılmışdır, mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. Lüğətin quruluşu belədir: əvvəlcə türk dilində «2 məktub», sonra ərəb dilində «həftənin günlərinin xüsusiyyətləri» adı ilə yazı, fars dilində «təbabətə aid məlumatlar» başlığı ilə daha bir yazı, sonra türkcə şeirlər, daha sonra ərəbcə «fəlsəfəyə dair oçerklər», onun ardınca yenə türk dilində «məktublar» və sonra 10 səhifə həcmində olan bu qafiyəli lüğət gəlir (31, s.109).

Lüğətin müəllifi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yalnız sonuncu səhifədə belə bir yazıya rast gəlinir: «Ağamın buyruğuna görə bu lüğəti yazdım». Ehtimal etmək olar ki, lüğətin üzünü köçürən adam islam

mədrəsəsinin məzunu olmuşdur və orta əsrlərə aid mənbələrin üzünü köçürməklə məşğul olmuşdur. Çox qəribədir ki, təvazökarlıq edərək, öz adını gizlətməmişdir.

Qafiyəli lüğətlərin yaradılması çox çətindir və müəllifdən zəngin söz bazası və şairlik qabiliyyətinə malik olmağı tələb edir.

Burada bir çox lüğətlərin quruluşu ilə tanış olan tərtibçi, öz orijinallığını saxlaya bilmişdir. Tərtibçi göstərir ki, bu lüğəti tərtib etmək üçün müxtəlif hazır mənbələrdən istifadə etmişdir.

Lüğətdə 1570 söz vardır. Lüğət 40 rübaidən ibarətdir və onların hər biri oxucuya öyüd-nəsihət verir. Rübailərin başlığına diqqət yetirək:

«Elmə cəhd et bilməki Haqdan dilə».

«Kimin elmi yoxdur, olupdur cahil».

Cahil olma, bilməgə çox eylə qəsd».

Lüğət müxtəlif mövzulu rübailərdən ibarətdir. Hər rübaidə müxtəlif semantik qruplara aid sözlər toplanmışdır: heyvan, quş, geyim, ərzaq, bədən üzvlərinin adları və s.

Lüğətdə ərəbcə ön qoşmalar, işarə əvəzlilikləri, sual əvəzlilikləri, nisbi əvəzliliklər var. Hər rübainin özünün qafiyəsi vardır. Məs., *səmd - məhd - ləhd - mæcd; fəriq - səviq - dəqiq* və s.

Sözün mənasını tam izah etməkdən ötrü tərtibçi yalnız ərəbcə sözlərin sinonimlərindən deyil, eyni zamanda fars dilindəki ekvivalentlərdən də nümunələr gətirir.

Türkcə «yol» sözünün ekvivalenti ərəb dilində *ləhb/lahib/səmt* sinonimləri, farsca *həyzab* sözüdür.

«Anonim ərəbcə – türkcə mənzum lüğət» dilimizin tarixini öyrənmək üçün çox lazımlı bir mənbədir.

XIX əsrdən başlayaraq, lüğətçilik daha geniş vüsət almağa başlayır. XIX əsrdə rus xalqı ilə mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr yarandıqdan sonra ikidilli tərcümə lüğətləri yaranmışdır.

Bu illərdə **Sultan Məcid Qənizadənin «Lüğəti- rusi və türki»** adlı lüğəti çapdan çıxır. Sultan Məcid Qənizadə lüğətlərin tərtibində Mirzə Kazım bəyin, L.M.Lazarevin və başqalarının tərtib etdikləri lüğətlərin quruluşundan istifadə etmişdir. Bu lüğət öz dövrü üçün əhatəli, çoxsözlü, mükəmməl lüğət hesab edilirdi.

Adi formatda olan bu lüğət kitabı 416 səhifədən ibarətdir; sözlərin miqdarı haqqında heç bir qeyd yoxdur. Lüğətin əvvəlindəki bir səhifəlik qeydlərində müəllif göstərir ki, həmin lüğət Vladimir Dalin izahlı lüğəti istiqamətində rus əlifbasında tərtib edilmişdir. Lüğətin əsas xüsusiyyətlərindən biri orada kök sözlərin verilməsidir.

S.M.Qənizadə Azərbaycan dilinin böyük inkişaf perspektivlərinə malik olduğunu, bu dilin potensial imkanlarının genişliyini qeyd edirdi. S.M.Qənizadə yeni söz və terminlər yaratmaq məsələsində dilin öz daxili inkişaf qanunlarına üstünlük verirdi. S.M. Qənizadənin lüğəti yalnız ilk tərcümə lüğətlərindən biri kimi yox, həm də elmi səviyyəsinə, leksikoqrafik kamilliyinə görə olduqca qiymətlidir. Bu lüğət rus və Avropa sözlərindən lazım olanlarının Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmasına da təsir göstərmişdir. Bir sıra terminoloji sözlər Azərbaycan dilinə leksik-semantik vahidlə tərcümə edilmir və həmin sözlərin özünün işlənməsi məsləhət görülür. Məsələn, dinomit, boykot, anarxiya və s.

Sözün tarixi-semantik təkamülünü qeydə almaq cəhətdən də bu lüğət qiymətli mənbədir. Yəni lüğət təkcə tarixi leksikologiya üçün yox, həm də tarixi semasiologiya üçün faydalı material verir.

Sultan Məcid Qənizadə müəllim, yazıçı, metodist, maarif xadimi kimi tanınan şəxsiyyətlərdən biridir. Yeni tipli rus-müsəlman məktəblərinin açılmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur. 1905-ci ildə Qori Müəllimlər

Seminarıyası müsəlman (Azərbaycan) şöbəsinin müfəttişi vəzifəsində çalışmışdır. Lüğətçiliyimizin tarixində S.M. Qənizadənin 1897, 1909 və 1922-ci illərdə nəşr etdirdiyi «**Lüğəti - rusi və türki**» əsərinin böyük rolu olmuşdur. Lüğətin 1897-ci il nəşrinin müqəddiməsindən aydın olur ki, lüğətə canlı xalq dilində olan çoxlu leksik material salınmışdır. Lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə aid (astronomiya, botanika, coğrafiya, dilçilik, ədəbiyyat, əkinçilik, hüquq, incəsənət, tarix, iqtisadiyyat, tibb və s.) sözlər salınmışdır. Lakin bunlar çox bəsit şəkildədir və zəruri qrammatik formalar, söz birləşmələri, leksik-semantik əlaqə və sairə cəhətdən işlənilməmişdir. Lüğətin sözlüyünə canlı xalq dilində olan böyük kəmiyyətdə leksik material salınmışdır ki, bunların bir hissəsi də terminoloji səciyyəli sözlərdir. Lakin bu sözlərin qarşısında onların aid olduğu terminoloji sahə göstərilmir, seçilmə qaydaları, mənaca xarakteristikası, qrammatik xüsusiyyətləri verilmir.

S.M. Qənizadənin «Lüğəti -rusi və türki» lüğəti ilk dəfə 1897-ci ildə Bakıda quberniya idarəsi mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Bu, birinci nəşrdir və 184 səhifədən ibarətdir. Lüğət V.Dalın izahlı lüğətinə əsasən rus əlifbası qaydasında tərtib olunmuşdur.

S.M.Qənizadənin «Lüğəti-rusi və türki» əsəri ikinci dəfə Bakıda «Kaspi» mətbəəsində 1909-cu ildə nəşr edilmişdir. Lüğət ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və 416 səhifədən ibarətdir. Bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji səciyyəli sözlər də vardır.

Məsələn, акция – pay, эгоизм – xüdpəsəndlik, пайщик – hissədar, доход – mədaxil, грамматика – sərif-nəhv, консерватор – mühafizəkar və s.

S.M.Qənizadənin «Lüğəti- rusi və türki» əsəri üçüncü dəfə 1922-ci ildə Bakıda birinci hökumət mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Lüğət təxminən 500 səhifəlik bir materialı əhatə edir. Bu nəşrdə əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq müxtəlif elm sahələrinə aid sözlərin sayı çoxdur, ərəb və fars dillərinə məxsus ifadələrlə yanaşı, öz dilimizə məxsus birləşmələrə üstünlük verilir, alınma sözlər azlıq təşkil edir.

Müxtəlif elm sahələrinə aid sözlərin içərisində dilimizə məxsus söz birləşmələrinə rast gəlinir: глазница – göz ağrısı, гидропатия – su müalicəsi, плеврит – sinə ağrısı, трахома - göz xəstəliyi, плевра - ürək pərdəsi və s.

Müxtəlif elm sahələrinə aid sözlərin böyük əksəriyyətinin verilməsində sinonim xarakterli sözlərdən istifadə olunmuşdur: акция – pay, hissə, səhm, аренда – icarə, kirayə, страна – ölkə, diyar və s.

S.M.Qənizadənin tərtib etdiyi «Lüğəti- rusi və türki» lüğətlərinin 1897, 1909, 1922-ci il nəşrləri tarixilik baxımından Azərbaycan leksikoqrafiyası üçün çox qiymətli və əvəzsiz mənbədir. Sultan Məcid Qənizadənin lüğətləri və dərslikləri Şərqi səyahət edən və burada müxtəlif vəzifələrdə çalışan ruslar üçün stolüstü kitab oldu. Onun dərslik və lüğətlərinə mədəni tələbat o qədər qüvvətləndi ki, gənc alim bunları dəfələrlə təkmilləşdirərək böyük tirajlarla nəşr etdirdi. Bu, öz dövrünə görə Azərbaycan mədəni mühitində müşahidə edilən çox nadir bir hadisə idi.

XI-XIX əsrlərdə yaranan lüğətlərin hər biri öz əsrinin dil mənzərəsini bizə çatdırır və bunlar məlumat mənbəyidirlər. Bu lüğətlər elmi və rəsmi məzmunundan asılı olmayaraq, verdikləri dil faktlarına görə bizim üçün çox qiymətliyərlər.

İnqilabdan sonra Azərbaycanda lüğətçilik işi daha çox inkişaf etmişdir. Azərbaycanca-rusca və eləcə də rusca-azərbaycanca lüğətlərin bir neçə nəşri hazırlanıb çap olunmuşdur.

XIX əsrin axırlarında türk dillərinə aid bir sıra ikidilli lüğətlər də nəşr olunmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin «**Грамматика турецкого – татарского языка**» adlı əsəri çapdan çıxmışdır. Əsər 3 hissədən ibarətdir: qrammatika, müntəxəbat və rusca-türkcə lüğət. Burada 6764 rus sözünün tərcüməsi verilmişdir.

1912-ci ildə **Qarabəy Qarabəyovun «Qamusi-rusi»** lüğəti nəşr olunmuşdur. Türkcədən ruscaya çevrilmiş mükəmməl bir lüğətdir. Lüğət 240 səhifədən ibarətdir. Lüğətin nəşiri İsa bəy Aşurbəyovdur.

1914-cü ildə Qarabəy Qarabəyovun daha bir lüğəti çap olunur. «**Türkcədən –ruscaya lüğət**» adlı əsərdə türk kəlmələri ilə bərabər, ərəb və fars kəlmələri də izah olunur. Bu lüğətin dilçilik tarixində böyük rolu olmuşdur. Heç bir geniş məlumata rast gəlmədik.

İlk tərcümə lüğətlərinin bir sıra nöqsanları da var idi: sözlərin mənalari çox bəsit izah olunurdu, sistemlilik və ardıcılıq az gözlənilirdi, sinonimlik çox az verilirdi, bəzi sözlərin düzgün tərcüməsi verilmirdi və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu lüğətlər dövrünə görə xalqın mənəvi, siyasi ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəmişdir. Sonradan nəşr olunan lüğətlər üçün bir özül olmuşdur.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək yerinə düşərdi ki, hər bir dilin lüğət tərkibi onun dilinin və tarixinin mədəni-mənəvi sərvətini özündə əks etdirir. Dilin bu mənəvi xəzinəsinin, sərvətinin toplanıb üzə çıxarılması dil mədəniyyəti baxımından mühüm hadisədir. Dilin zənginliyini, rəngarəngliyini üzə çıxarmaq məqsədilə hazırlanıb nəşr edilmiş bu lüğətlər əvəzsiz bir mənbə rolunu oynayır və bu baxımdan çox əhəmiyyətliyədir.

Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində tarixi lüğətlərin tədqiq edilməsi və araşdırılması ən vacib məsələlərdən biri kimi dilçilik elmimiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində türkçülük problemləri (Respublika Elmi-nəzəri konfransının materialları), Bakı, 2014
2. Atalay B. Ön söz. “Divanü lüğat-it-türk Tercümesi”. Çeviren: Atalay Besim, Ankara, 1939
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979
5. Divanü lüğat-it-türk (çevirəni: Besim Atalay, I cild, Ankara, 1992
6. Əfəndiyev T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 1980
7. Əlişir Nəvai. Mühakimətül-lügəteyn (Tərcümə, qeydlər və şərhlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlu), Bakı, 1999
8. Hacıyev T. Redaktordan. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı, 2006, I c.
9. Hacıyev T. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül -lisan. Bakı, 2008
10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, 1976, II hissə, 1986
11. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, 1986
12. Həsənov H. Lüğətlər necə yaranır? Bakı, 1974
13. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988
14. Hinduşah Naxçıvani. Əs-Sihah əl-əcəmiyyə (Giriş, elmi-tənqidi mətn, əlavə və sözlük C.Ə.Sadıqova və F.Ə.Ələsgərovanındır). Bakı, 1993
15. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, 2010
16. Kazımova Ş. «İbn Mühənnə lüğəti». Azərbaycan ədəbi dili abidəsi kimi. Bakı, 1998
17. Qənizadə S.M. Lüğəti-rusi və türki. Bakı, 1897
18. Qənizadə S.M. Lüğəti-rusi və türki. Bakı, 1909
19. Qənizadə S.M. Lüğəti-rusi və türki. Bakı, 1922
20. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962
21. Mahmud Kaşğari. Devani lüğəti-it- türk. I cild, Taşkent, 1960

22. Paşayeva Ş. Terminoloji leksika lüğətlərimizdə. Bakı, 2006
23. Piriyeв E. Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər. Bakı, 2011
24. Ramiz Ə. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Bakı, 2006, I c.
25. Ramiz Ə. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Bakı, 2006, II c.
26. Ramiz Ə. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Bakı, 2006, III c.
27. Ramiz Ə. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Bakı, 2006, IV c.
28. Ramiz Ə. «Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici». Bakı, 2008
29. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı, 1979
30. Vəliyev K. Sözü'n sehri. Bakı, 1986

Rus dilində:

31. Анонимный арабско-тюркский рифмованный глоссарий. Введение, комментарии, транскрипция арабский, транслитерация тюркских слов, глоссарий написаны и составлены Мирзаде Ч.Х. Баку, 2006
32. Демирчизаде А. Сравнительный метод Махмуда Кашгари. «Советская тюркология» 1972, №1
33. Ибн Фриште и его рифмованный глоссарий// критический текст составила и снабдила переводом и введением Мирзаде Ч.Х.Баку, 2000
34. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. С.-Пв., 1900